

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้ศึกษาได้ค้นคว้าข้อมูลทางเอกสารวิชาการ วิทยานิพนธ์ บทความ งานวิจัย ซึ่งสามารถสรุปเป็นแนวคิด ได้ดังต่อไปนี้

1. กลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ
2. แนวคิดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์
3. แนวคิดชุมชน
4. แนวคิดการมีส่วนร่วม
5. แนวคิดการพึ่งตนเอง
6. การศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยา
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

กลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ

ลักษณะโดยทั่วไปของพื้นที่ที่ตั้งของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ

พื้นที่นี้เป็นเขตชั้นนอกของกรุงเทพมหานคร มีเนื้อที่ประมาณ 32.855 ตารางกิโลเมตร สภาพดั้งเดิมพื้นที่มีลักษณะคล้ายเกาะ คือ ล้อมรอบด้วยคลองทั้ง 4 ด้าน ปัจจุบันจากการแบ่งพื้นที่ที่ทำให้ถูกตัดจากการเป็นเกาะ แต่ก็ยังคงมีน้ำล้อมรอบถึง 3 ด้าน และพื้นที่ภายในยังประกอบด้วย คลองเล็กคลองน้อยอีก ทั้งที่เป็นคูคลองโดยธรรมชาติและคูคลองที่ขุดขึ้นมาเพื่อการชลประทาน การเกษตรกรรมและเพื่อการคมนาคม ซึ่งทำให้เป็นเขตที่มีโครงข่ายเส้นทางคมนาคมทางน้ำหนาแน่น มาตั้งแต่อดีต การคมนาคมส่วนใหญ่ใช้เรือเป็นพาหนะ รวมทั้งบ้านเรือนของประชาชนและวัดต่าง ๆ จะตั้งอยู่ริมน้ำเพราะสะดวกแก่การเดินทาง อีกทั้งใช้ทำการเกษตร และพื้นที่ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ริมคลอง เพราะฉะนั้น ริมคลองต่าง ๆ จึงเต็มไปด้วยสวนนานาชนิด ทั้งสวนไม้ยืนต้น สวนกล้วยไม้ และสวนพืชผัก

ด้านอาชีพ ยังคงเป็นอาชีพเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพเก่าแก่ของพื้นที่นี้ ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่ ประมาณร้อยละ 80 ประกอบอาชีพการเกษตร ได้แก่ การทำนา การทำสวนผัก สวนผลไม้ สวนไม้ดอกต่าง ๆ โดยแบ่งเป็น

1. การทำสวนผัก ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการทำนาทำสวนพืชผักเพิ่มขึ้น เพราะให้ผลคุ้มค่ากว่าเดิมที่เป็นสวนไม้ยืนต้น และครึ่งหนึ่งของพื้นที่เป็นไร่สวนผัก
2. สวนผลไม้และไม้ยืนต้น แต่เดิมเกษตรกรในพื้นที่นี้ ประกอบอาชีพทำสวนไม้ยืนต้นเป็นส่วนใหญ่ แต่หลังจากประสบกับภาวะน้ำท่วมอย่างหนัก ปี 2518 และปี 2526 ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงจากการปลูกพืชเพื่อหวังผล เป็นการขยายพันธุ์ไม้โดยวิธีการตอนและเพาะชำอัน ได้แก่ มะม่วง กัลย มะพร้าว เป็นต้น เพราะให้ผลรวดเร็วคุ้มค่า
3. ไม้ดอกไม้ประดับ มีการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากการทำนา การทำสวนไม้ยืนต้นมาเป็นการปลูกไม้ดอกไม้ประดับ และขยายพันธุ์ไม้ ได้แก่ กัลยไม้ เยอร์บีร่า กุหลาบ

กลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ

กลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ เริ่มเกิดขึ้นเมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2544 โดยที่เจ้าหน้าที่เกษตรกรุงเทพมหานคร มาแนะนำให้ความรู้เกี่ยวกับการถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรตามกระบวนการโรงเรียนเกษตรกรผักในพระราชดำริ ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาให้เกษตรกรเกิดความรู้ และทักษะในการผลิตพืชผักที่มีคุณภาพ ตั้งแต่ก่อนปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยวได้อย่างเหมาะสมและปลอดภัยจากสารพิษ รวมทั้งดูแลปัญหาพร้อมกับแนะนำ และสาธิตการปลูกผักโดยใช้ปุ๋ยหมักจากธรรมชาติ ตลอดจนให้ประชาชนร่วมมือช่วยกันทำปุ๋ยหมักจากธรรมชาติเพื่อใช้แทนปุ๋ยเคมีที่ประชาชนใช้อยู่เป็นประจำ จึงทำให้ประชาชนที่ทำการเกษตรซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่นี้ได้มารวมกลุ่มกันทำปุ๋ยหมัก ทำให้เกษตรกรได้มาร่วมเรียนรู้ด้วยกัน หลังจากนั้นเกษตรกรได้นำความรู้ที่ได้รับไปปฏิบัติตามแล้วเกิดประโยชน์ คือ เป็นการลดค่าใช้จ่ายในการซื้อปุ๋ยเคมี และทำให้คุณภาพของดินไม่เสีย

ในปี พ.ศ. 2545 คุณพรพรรณ (นามสมมติ) ได้มาพูดคุยชักชวนเกษตรกรที่ปลูกผักและเคยได้รับการอบรมร่วมกันในการเปลี่ยนแปลงการปลูกผักโดยใช้ปุ๋ยหมักจากธรรมชาติจากเจ้าหน้าที่เกษตรกรุงเทพมหานคร ให้มารวมตัวตั้งกลุ่มกันขึ้น ซึ่งจะชักชวนคนที่มีใจร่วมที่จะพัฒนาตนเองจริง ๆ และเข้ามาร่วมด้วยความสมัครใจที่จะเปลี่ยนแปลงตนเองและการปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกผักแบบปลอดภัยจากสารพิษด้วยวิธีการใช้ปุ๋ยหมักจากธรรมชาติ ซึ่งการรวมกลุ่มนั้นประกอบด้วยเกษตรกรจาก 3 แขวง ซึ่งอยู่ในพื้นที่เขตเดียวกัน

1. คุณพรพรรณ (นามสมมติ)	ประธานกลุ่ม
2. คุณมณฑี (นามสมมติ)	รองประธานกลุ่ม
3. คุณทองคำ (นามสมมติ)	รองประธานกลุ่ม

4. คุณชูชาติ (นามสมมติ)	เหรียญกษาปณ์
5. คุณศรีสมร (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
6. คุณภาวิณี (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
7. คุณเมตตา (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
8. คุณสิริรัตน์ (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
9. คุณไพลิน (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
10. คุณสนธยา (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
11. คุณวรรณภา (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
12. คุณรณรงค์ (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
13. คุณวีระ (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
14. คุณชาญ (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
15. คุณศรศักดิ์ (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
16. คุณยุวดี (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม
17. คุณเฉลิม (นามสมมติ)	สมาชิกกลุ่ม

และเนื่องจากกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ ประกอบด้วยการรวมตัวกันของเกษตรกรในหลายพื้นที่ ดังนั้น จึงขออธิบายลักษณะทั่วไปของชุมชนกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ กล่าวคือ

1. สภาพของชุมชน โดยภาพรวมของลักษณะของชุมชนมีความเจริญค่อนข้างสูง มีถนนตัดผ่านถึงทุกพื้นที่ มีรถยนต์โดยสารรับจ้างประจำทางหลากหลายเส้นทางผ่านในพื้นที่ตลอดจนมีหมู่บ้าน ทั้งทาวน์เฮาส์ บ้านเดี่ยวหลายโครงการเกิดขึ้นพอสมควร แต่จะอยู่ช่วงต้นและช่วงกลางของพื้นที่ พอเข้ามาช่วงด้านในจะเป็นบ้านเรือนของประชาชนทั่วไปตั้งกระจายอยู่ริมถนน มีหมู่บ้านเดี่ยวขนาดใหญ่ประปรายไม่มากนัก และมีสนามไดร์กอล์ฟ นอกจากนี้ภายในพื้นที่นี้ ยังมีซอยต่าง ๆ แยกย่อยออกไปอีก ซึ่งด้านในซอยต่าง ๆ จะเป็นบ้านของเกษตรกรและสวนผัก และในปัจจุบันนายทุนเริ่มทยอยซื้อที่ดินราคาถูกเข้ามาใกล้เคียงกับพื้นที่ทำการเกษตรมากขึ้นเรื่อย ๆ เพราะเห็นว่าพื้นที่นี้ เริ่มมีการก่อสร้างและขยายถนนเพิ่มเติม

2. การตั้งบ้านเรือนของชุมชน เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวนี้ยังไม่ไกลจากตัวเมืองกรุงเทพมหานครมากนัก จึงมีความเจริญค่อนข้างสูง มีรถยนต์โดยสารรับจ้างวิ่งผ่านตามทุกเส้นทางจากลักษณะดังกล่าวจึงทำให้มีบ้านเรือนของประชาชนตั้งอยู่ทั้งริมถนนของทุกพื้นที่ และกระจายอยู่ในซอยแยกย่อยต่าง ๆ ซึ่งในส่วนของบ้านเรือนของสมาชิกกลุ่มเกษตรกรปลูกผักนั้น ไม่ได้มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ติดริมถนนที่รถยนต์วิ่งผ่าน ต้องมีการเดินด้วยทางเท้าเข้าไปในบ้านของสมาชิก

กลุ่ม ซึ่งลักษณะการตั้งบ้านเรือนนั้น จะมีการตั้งบ้านเรือนแบบเป็นกลุ่มทั้งบนบก หรือริมคลอง หรือบางส่วนก็ตั้งบ้านเรือนเดี่ยวกระจายกัน แต่ถือว่าการตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณที่ไม่ไกลกันมากนัก สามารถไปเดินทางมาหาสูกันได้สะดวก และบางครั้งการเดินทางไปมาหาสูกันของประชาชน อาจใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำ เพราะว่าเขตนี้มีคู คลองต่าง ๆ มากมาย และในส่วนของสวนผัก จะตั้งอยู่ห่างจากบ้านเรือนของเกษตรกรออกไปแต่ไม่ไกลมาก สามารถเดินทางไปสวนผักด้วยเท้า หรือเดินทางด้วยทางเรือ

3. การคมนาคมในเขตพื้นที่นี้ ค่อนข้างจะสะดวกสบาย มีถนนตัดผ่านในพื้นที่หลายสาย จึงทำให้สามารถเดินทางเข้า-ออกได้หลายเส้นทาง นอกจากนี้ยังมีการใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำ ควบคู่กันกับการคมนาคมทางบกด้วย อาทิเช่น ถ้าเป็นการขนส่งผลผลิตทางการเกษตรยังคงใช้เส้นทางทางการขนส่งทางคูคลอง ซึ่งในทุก ๆ วันช่วงเช้ามีดจะมีแม่ค้าจากปากคลองตลาดจะล่องเรือมารับซื้อผลผลิตถึงบ้านของเกษตรกร เป็นการสะดวกแก่เกษตรกรที่ไม่ต้องขนผลผลิตไปขายเอง นอกจากการขนส่งผลผลิตทางน้ำแล้วประชาชนยังใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นเส้นทางสัญจรไปตามสถานที่ต่าง ๆ ด้วย อย่างการไปวัด ไปเก็บผลผลิตในสวน ไปบ้านญาติ เป็นต้น และตามคู คลองต่าง ๆ ที่อยู่รายรอบนั้น จะมีแม่ค้าพายเรือมาขายของให้กับประชาชนตามบ้านต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมลำคลองด้วย จนบางครั้งประชาชนที่มีบ้านเรือนตั้งอยู่ริมน้ำแถบไม่ต้องที่จะออกจากบ้านไปไหนเลย เพราะมีของมาจำหน่ายทุกชนิด อาทิ ผัก ผลไม้ หมู ไก่ กุ้ง ปลาหมึก ก๋วยเตี๋ยว เครื่องดื่ม ชา กาแฟ เป็นต้น

4. การดำเนินชีวิตของประชาชน มีการผสมผสานกันระหว่างการดำเนินชีวิตแบบสังคมสมัยใหม่ที่มีความเจริญทางวัตถุที่ทุกบ้านเรือนจะมีอุปกรณ์อำนวยความสะดวกทั้งทีวี ตู้เย็น เครื่องซักผ้า โทรศัพท์มือถือ เป็นต้น กับสังคมที่มีการดำเนินชีวิตแบบสังคมชนบทดั้งเดิมที่มีความเป็นอยู่แบบเรียบง่าย มีการอาศัยอยู่กันแบบครอบครัวใหญ่และสมาชิกของครอบครัวจะช่วยกันทำการเกษตร หรือบางครั้งก็แยกครอบครัวออกมาเป็นครอบครัวเดี่ยว นอกจากนี้ภายในชุมชนยังมีการพึ่งพาอาศัยกันและมีการช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของประชาชนในชุมชนมีค่อนข้างมาก อาทิเช่น เมื่อมีพิธีกรรมต่าง ๆ อย่างงานบวช งานศพ งานแต่งงาน ประชาชนในชุมชนจะมีการบอกกล่าวต่อ ๆ กัน และมีช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างเต็มที่

5. การประกอบอาชีพ ถ้าเป็นประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นี้แต่ดั้งเดิมนั้น ส่วนใหญ่ประชาชนยังคงยึดการประกอบอาชีพทำการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ และแรงงานที่ช่วยทำงานจะเป็นลูกหลานของแต่ละครอบครัว ยกเว้นเวลาที่ต้องทำการกลับหน้าดินเพื่อที่จะทำการเพาะปลูกครั้งต่อไป อาจจะมีการว่าจ้างบุคคลอื่นมาช่วยกลับหน้าดินบ้างเป็นบางครั้ง และในส่วนของที่ดินที่ประชาชนทำการเกษตรนั้น มีทั้งที่ดินที่เช่าทำกินและที่ดินของตนเอง ส่วนประชาชนที่อาศัยอยู่ใน

หมู่บ้านต่าง ๆ จะเป็นคนนอกพื้นที่มาซื้อบ้านเพื่ออาศัยอยู่ การประกอบอาชีพก็จะเป็นความหลากหลายตามแต่ละบุคคล

ที่ตั้งของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ

ที่ตั้งของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่รอบนอกของกรุงเทพมหานคร ซึ่งที่ตั้งของกลุ่มนี้อยู่ไม่ไกลกรุงเทพมหานครมากนัก จึงทำให้พื้นที่นี้มีความเจริญค่อนข้างสูง มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกสบาย ตลอดจนมีหมู่บ้านจัดสรรทั้งขนาดเล็ก และขนาดใหญ่เกิดขึ้นมากมาย ดังนั้น จึงทำให้สภาพโดยทั่วไปมีลักษณะสังคมเป็นแบบสังคมเมืองมากกว่าสังคมเกษตรกรรม

แต่อย่างไรก็ตามยังมีกลุ่มเกษตรกรซึ่งปลูกผักปลอดจากสารพิษ สามารถแทรกตัว และดำรงตนอยู่ในเมืองที่มีความเจริญสูงได้อย่างดี โดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษตั้งอยู่ช่วงด้านในของพื้นที่ ไม่ได้อยู่ติดถนนใหญ่ อยู่ในซอยย่อยของถนนอีกที ซึ่งต้องมีการเดินทางเท้าเข้าไปในที่ตั้งของกลุ่ม และที่ตั้งของกลุ่มเป็นบ้านของสมาชิกกลุ่มที่ให้ใช้พื้นที่ในการทำที่ตั้งของกลุ่ม

วัตถุประสงค์ของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ

ในการรวมตัวกันของเกษตรกรนี้ ทางกลุ่มฯ ได้กำหนดวัตถุประสงค์หลัก ๆ ในการรวมตัวกัน กล่าวคือ

1. ผลิตผักออกจำหน่ายโดยต้องการให้มีผักหลากหลายชนิด ซึ่งแล้วแต่ว่าผลผลิตของแต่ละคนจะมีอะไรก็นำมาส่งให้ตัวแทนกลุ่มจำหน่าย
2. เพื่อให้ราคาของผลผลิตได้ราคาสูงขึ้นพอสมควร เพราะปกติแล้วผลผลิตของกลุ่มจะนำส่งไปจำหน่าย ณ ตลาดปากคลองและหัวรถไฟ ซึ่งจะได้ราคาต่ำมากเพราะต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง
3. เป็นการกระจายรายได้ให้กับกลุ่ม ไม่ใช่การว่าจ้างแรงงานเพิ่ม แต่เป็นการให้ครอบครัวของเกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการขายผลผลิต
4. ทำให้สมาชิกในกลุ่มมีความร่วมมือกัน มีแนวคิดและปรับปรุงพัฒนาผลผลิตและผลงานของกลุ่ม

ในส่วนของตัวแทนกลุ่มที่นำผักไปจำหน่าย คือ ประธานกลุ่ม ซึ่งสมาชิกในกลุ่มเห็นพ้องต้องกันว่าควรเป็นตัวแทนไปจำหน่ายผัก และเนื่องจากผักที่จะนำไปจำหน่ายเน้นความหลากหลาย ดังนั้นเกษตรกรแต่ละคนจึงปลูกผักไม่ซ้ำกัน เพราะถ้าปลูกผักซ้ำกันจะทำให้ผลผลิตล้นตลาด ที่สำคัญผักที่ปลูกต้องเป็นผักที่มีอยู่ในพื้นที่ อาทิเช่น ดอกขจร ผักบุ้งจีน คะน้า ถั่วพู บวบหอม ผักหวาน ผักโขมแดง ตำลึง ยอดมะระ ข่า ตะไคร้ ใบมะกรูด ผักกวางตุ้งได้หวัน กัลยหอม กัลยน้ำว่า เป็นต้น

ความปลอดภัยและมาตรฐานผลผลิต

ผลผลิตของกลุ่มฯ จะมีการบรรจุผักลงในถุงที่ได้รับมาจากฝ่ายพัฒนาชุมชน กรุงเทพมหานคร ซึ่งถุงบรรจุดังกล่าวจะมีตรารับรองของกรุงเทพมหานคร และตรารับรองของสำนักงานเกษตรกรุงเทพมหานคร ซึ่งถุงแต่ละใบจะมีรหัสของเกษตรกรแต่ละคน เพื่อที่จะได้ทราบว่ารหัสนี้เป็นของเกษตรกรรายใดโดยสามารถตรวจสอบได้จากคอมพิวเตอร์ และสาเหตุที่ต้องมีรหัสของเกษตรกรก็เพื่อความปลอดภัยของผู้ผลิตและผู้บริโภค นอกจากนี้ในส่วนของความปลอดภัยของผลผลิตทางกลุ่มฯ จะมีการตรวจสอบสารพิษเดือนละ 1 ครั้ง โดยมีเจ้าหน้าที่สำนักงานเขตมาช่วยดูแลตรวจสอบ และผลจากการที่มีการตรวจสม่ำเสมอทำให้กลุ่มฯ สามารถขอใบรับรองจากกระทรวงสาธารณสุข คือ ตรารับรอง Food Safety และในปัจจุบันนี้ทางกลุ่มฯ ได้ขอการรับรองคุณภาพผลผลิตจากกรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ คือ อักษรตัว Q (เป็นตราสัญลักษณ์การรับรองสินค้าเกษตรและอาหาร) ซึ่งผลออกมาปรากฏว่าสมาชิกของกลุ่มฯ ได้รับการรับรองคุณภาพจากกรมวิชาการเกษตรบางส่วนแล้ว

การเก็บผลผลิต

เนื่องจากทางกลุ่มฯ จะมีการจำหน่ายผักในวันเสาร์และวันอาทิตย์ ดังนั้นสมาชิกกลุ่มจะมีการเก็บผักในช่วงวันศุกร์ การเก็บผักสมาชิกกลุ่มจะตัดบริเวณส่วนที่อ่อนและนิ่ม พร้อมทั้งตัดตกแต่งในส่วนที่ใบไม่สวยออกไป เมื่อเก็บผักเรียบร้อยแล้วจะต้องมีการทำความสะอาดและจัดผักให้เรียบร้อยก่อน และช่วงบ่ายจะมีคนไปรับผักของกลุ่มสมาชิกถึงที่สวนผัก หลังจากนั้นจะมีการนำผักมาบรรจุใส่ถุงที่มีตรารับรองของกรุงเทพมหานคร สำนักงานเกษตรกรุงเทพมหานครและชื่อของกลุ่มเกษตรกรสวนสามบางและตรา OTOP ด้วย เพื่อที่จะรอการจำหน่ายในวันถัดไป

สถานที่จัดจำหน่าย

เนื่องจากกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษเป็นกลุ่มที่มีการดำเนินงานที่ดีและจริงจัง ประกอบกับได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานเขต ดังนั้นจึงทำให้กลุ่มฯ สามารถได้รับความอนุเคราะห์ให้นำผลผลิตมาจำหน่ายตามสถานที่ต่าง ๆ ดังนี้

1. ตลาดน้ำ ซึ่งเป็นตลาดแรกที่น่าผลผลิตมาจำหน่าย มีการจำหน่ายวันเสาร์-อาทิตย์ เวลา 07.00-18.00 น. และวันหยุดนักขัตฤกษ์
2. สวนลุมพินี จำหน่ายวันเสาร์-อาทิตย์ เวลา 05.00-10.00 น. ซึ่งการจำหน่ายที่สวนลุมพินี
3. ที่ร้านค้าของสมาชิกกลุ่ม

แนวคิดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

ที่มาของแนวคิด

โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ มาจากจังหวัดโออิตะ (OITA) ประเทศญี่ปุ่น ซึ่งจังหวัดนี้เป็นจังหวัดเล็ก ๆ บนเกาะคิวชู อยู่ทางตอนใต้ของประเทศญี่ปุ่น เป็นเขตที่ประชาชนยากจนและล้าหลัง ทำให้นายโมริฮิโกะ ฮิรามัทซึ ผู้ว่าราชการจังหวัดโออิตะ พยายามที่จะพัฒนาความเป็นอยู่ของประชาชน โดยเน้นให้แต่ละหมู่บ้านมีผลิตภัณฑ์หลัก 1 ชิ้น เป็นผลิตภัณฑ์ที่ใช้วัตถุดิบและทรัพยากรท้องถิ่น จากความพยายามและทุ่มเทเวลาอย่างจริงจังทำให้โครงการประสบผลสำเร็จจนเป็นที่รู้จักไปทั่วโลก (www.depthai.go.th)

ประเทศไทยก็ได้รับแนวคิดนี้มาพัฒนาและประยุกต์ให้เข้ากับสภาพสังคมไทย โดยบรรจุแนวคิดนี้เป็นนโยบายที่เร่งด่วนของรัฐบาลภายใต้การนำของ พ.ต.ท. ดร.ทักษิณ ชินวัตร เมื่อปี 2544 แนวคิดนี้เป็นการสร้างงาน สร้างรายได้และสร้างความเจริญให้แก่ชาวบ้าน โดยที่ให้แต่ละหมู่บ้าน หรือแต่ละตำบล ช่วยกันจัดทำผลิตภัณฑ์ โดยใช้วัตถุดิบหรือภูมิปัญญาในท้องถิ่นของตนเอง โดยที่รัฐบาลจะช่วยเหลือในด้านความรู้สมัยใหม่ และการบริหารจัดการเพื่อเชื่อมโยงสินค้าจากชุมชนไปสู่ตลาดทั้งในประเทศและต่างประเทศด้วยระบบร้านค้าเครือข่ายและอินเทอร์เน็ต ที่สำคัญโครงการนี้ต้องการให้ท้องถิ่น ชุมชนรากหญ้าสามารถยืนหยัดได้ด้วยตนเอง ต้องการให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการพัฒนาตนเอง และก่อให้เกิดเป็นชุมชนที่เข้มแข็งต่อไปในอนาคต

นอกจากนี้ “ผลิตภัณฑ์” ไม่ได้หมายถึง สินค้าเพียงอย่างเดียว แต่รวมถึงการบริการ ดูแลอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การรักษาภูมิปัญญาไทย การท่องเที่ยว ศิลปวัฒนธรรมประเพณี การต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่น การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เพื่อให้กลายเป็น ผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพ มีจุดเด่น จุดขายที่รู้จักกันแพร่หลายไปทั่วโลก

หลักการพื้นฐานของหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

โครงการนี้เป็นการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับผลิตภัณฑ์ สร้างความเจริญให้กับชุมชนในท้องถิ่น และยกฐานะความเป็นอยู่ของชุมชนระดับรากหญ้าให้อยู่ดี มีสุขกันถ้วนหน้า ตลอดจนสามารถจำหน่ายในตลาด ทั้งในประเทศและต่างประเทศได้ โดยมีหลักการพื้นฐาน 3 ประการ คือ (กรมการพัฒนาชุมชน, 2546, น. 10)

1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่สากล (Local Yet Global) โดยผลิตสินค้าและบริการที่ใช้ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นที่ยอมรับในระดับสากล
2. พึ่งตนเองและคิดอย่างสร้างสรรค์ (Self-Reliance-Creativity) เป็นการให้คนในชุมชนช่วยกันคิดค้น และพัฒนาสินค้าที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชน ไม่ซ้ำแบบใคร
3. การสร้างทรัพยากรมนุษย์ (Human Resource Development) โดยมุ่งผลิตบุคลากรที่มีความคิดกว้างไกล มีความรู้ความสามารถให้เกิดขึ้นในชุมชน เน้นการวางแผนด้านการตลาด การผลิต และการบริการให้สอดคล้องกับความต้องการของลูกค้า

หลักการนี้ไม่เน้นการให้เงินสนับสนุนแก่ท้องถิ่น เพราะอาจไปทำลายความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน รัฐบาลเพียงให้การสนับสนุนแก่ชุมชนด้านเทคนิค เพื่อที่จะพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์ ตลอดจนช่วยเหลือด้านโฆษณาและประชาสัมพันธ์ การตลาด ชุมชนท้องถิ่นอาจจะรับความช่วยเหลือเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มของผลิตภัณฑ์เพื่อเพิ่มยอดขาย หรืออาจจะจัดตั้งบริษัทหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (One Product Corporation) เพื่อให้เป็นช่องทางในการกระจายสินค้าสู่ตลาดต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่เป้าหมายหลัก 3 ประการ คือ (คณะกรรมการอำนวยการ หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ค, น. 4)

1. มาตรฐานผลิตภัณฑ์คุณภาพระดับโลก ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตขึ้นต้องมีคุณภาพด้านมาตรฐาน มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับวัฒนธรรมและจุดเด่นเฉพาะ เป็นที่ยอมรับของตลาดภายในประเทศ และตลาดโลก
2. มีเอกลักษณ์เป็นที่ลือชื่อเพียงหนึ่งเดียว ต้องมีการระดมความคิดในการคิดค้น และพัฒนาผลิตภัณฑ์ เพื่อให้ได้สิ่งที่ดีที่สุดเท่าที่จะช่วยกันทำได้ โดยคำนึงถึงการรื้อฟื้นวัฒนธรรม

ประเพณีในแต่ละท้องถิ่นให้สอดคล้องกันอย่างเหมาะสมไม่ซ้ำแบบกัน และเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของหมู่บ้านหรือตำบลให้เป็นที่ยอมรับทั่วไป

3. พัฒนาทรัพยากรมนุษย์และการปรับปรุงเทคโนโลยี การสร้างบุคคลที่มีความคิดกว้างไกล มีความรู้ ความสามารถให้เกิดขึ้นในสังคม มีการวางแผน การตลาด มุ่งเน้นการผลิตและบริการ โดยคำนึงถึงผู้บริโภคเป็นหลัก

วัตถุประสงค์ของหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

จากวัตถุประสงค์ของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ที่รัฐบาลแถลงต่อรัฐสภาและตามระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยคณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์แห่งชาติ พ.ศ. 2544 การดำเนินโครงการนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อ (คณะกรรมการอำนวยการ หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ค, น. 9)

1. สร้างงาน สร้างรายได้แก่ชุมชน
2. สร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน ให้สามารถคิดเองทำเองในการพัฒนาท้องถิ่น
3. ส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่น
4. ส่งเสริมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
5. ส่งเสริมความคิดสร้างสรรค์ของชุมชนในการพัฒนาผลิตภัณฑ์โดยสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมในท้องถิ่น

ในส่วนกิจกรรมหลักของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ คือ

1. ขยายสินค้าท้องถิ่นไปยังตลาด ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตต้องสอดคล้องกับวัฒนธรรม ประเพณีท้องถิ่น เพื่อเป็นการอนุรักษ์และเป็นจุดเด่นของท้องถิ่น รวมทั้งการพัฒนาคุณภาพเพื่อขยายตลาดออกสู่เครือข่ายท้องถิ่นภาคเมือง และตลาดโลก

2. ผลิต และคิดค้นขึ้นเองในท้องถิ่น โดยอาศัยความรู้ ความสามารถของคนในชุมชน ให้ความร่วมมือกันรับผิดชอบ มีหน่วยงานของจังหวัด กระทรวง ทบวง กรม กอง เป็นผู้คอยให้คำแนะนำ และคอยให้การสนับสนุนในด้านของเทคโนโลยี การคิดค้นอุปกรณ์ หรือเครื่องมือต่าง ๆ และการวิจัยอย่างครบวงจร

3. การสร้างบุคลากรที่มีคุณภาพของท้องถิ่น ชุมชนต้องมีการเลือกเฟ้นบุคลากรที่มีความรู้ สามารถมองการณ์ไกล สามารถวางแผนงานในระยะยาวที่เป็นที่ยอมรับของคนในท้องถิ่น และเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อช่วยกันแก้ปัญหาและพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่จะผลิตขึ้น

แนวทางการส่งเสริมและพัฒนาหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์

เนื่องจากโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่ใหม่และเป็นการปรับเปลี่ยน การพัฒนาชุมชนท้องถิ่นโดยเปิดโอกาสให้ชุมชนท้องถิ่น ใช้ความรู้ ความสามารถและใช้ทรัพยากร ที่มีอยู่ในท้องถิ่นของตนเองมาพัฒนาเป็นสินค้า ฉะนั้นการที่จะให้โครงการบรรลุผลสำเร็จ ทำให้ ประชาชนเข้าใจและทราบถึงวัตถุประสงค์ของการดำเนินโครงการดังกล่าวได้นั้น ทางหน่วยงาน ภาครัฐได้กำหนดขั้นตอนในการส่งเสริมและพัฒนาผลิตภัณฑ์ ดังนี้ กรมการพัฒนาชุมชน (2546, น. 17-18)

ขั้นที่ 1 การเรียนรู้ / ประชาสัมพันธ์โครงการ

1. ประชุมทำความเข้าใจระหว่างฝ่ายราชการ ประชาชน เอกชน
2. ประชาสัมพันธ์ให้ความรู้ แนวคิด หลักการ ปรัชญา
3. แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการ จังหวัด / อำเภอ ตำบล
4. กำหนดแผนงาน แนวทางการดำเนินการเน้นหลักการ “บูรณาการ” การทำงาน “พหุภาคี”

ขั้นที่ 2 การกำหนดผลิตภัณฑ์

1. คณะทำงานระดับตำบล / อำเภอ / จังหวัด ร่วมจัดประชาคมตำบล ค้นหาผลิตภัณฑ์ ที่มีลักษณะเด่นในแต่ละท้องถิ่น
2. คัดเลือก / จัดลำดับผลิตภัณฑ์ที่เป็นเอกลักษณ์ของตำบล

ขั้นที่ 3 การพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์

1. วางแผนการพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์
 - ด้านการบริหารจัดการ
 - การแปรรูปผลิตภัณฑ์
 - การบรรจุภัณฑ์ การออกแบบ
 - มาตรฐานผลิตภัณฑ์ เช่น กองควบคุมอาหาร สำนักงานคณะกรรมการอาหาร และยา (อย.), มาตรฐานผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม (มอก.), รหัสสากลฮาลาล
2. สนับสนุนแหล่งเงินทุน
3. ดำเนินการพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์
4. วิจัยผลิตภัณฑ์

ขั้นที่ 4 การขยายตลาด (กระจายสินค้า)

1. วางแผนการจำหน่ายผลิตภัณฑ์สู่ตลาดภายในและภายนอกประเทศ

2. วางแผนการขนส่ง จัดจำหน่ายผลิตภัณฑ์
3. ประชาสัมพันธ์ เผยแพร่ทางสื่อ E-Commerce
4. การประชาสัมพันธ์ในเชิงรุก
5. จัดประกวดผลิตภัณฑ์ มอบประกาศเกียรติคุณ
6. จัดงานมหกรรมสินค้า “หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์”
7. วิจัยการตลาด

ขั้นที่ 5 การติดตาม / ประเมินผล

1. กำหนดเกณฑ์ชี้วัด และมาตรฐานคุณภาพผลิตภัณฑ์
2. ติดตาม ประเมินผล โดยคณะกรรมการจังหวัด / อำเภอ
3. เผยแพร่ ประชาสัมพันธ์ ผลการดำเนินการ

โครงสร้างกลไกการบริหารและกระบวนการดำเนินงานของหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

เพื่อให้การดำเนินงานของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ สำเร็จตามเป้าหมายที่ได้วางไว้ จึงได้กำหนดกลไกการบริหารโครงการขึ้นมา เพื่อคอยช่วยเหลือ ดูแล และสนับสนุนการปฏิบัติงานของโครงการให้เชื่อมโยงกันลงไปจนถึงในระดับพื้นที่หรือระดับชุมชนซึ่งเป็นหน่วยที่เล็กที่สุด จึงได้มีการจัดตั้งคณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ ขึ้นมาเพื่อบริหารจัดการ ซึ่งประกอบด้วย (ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรีว่าด้วยคณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ ฉบับที่ 2, 2545, น. 6-7)

1. ส่วนกลาง

1.1 คณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ ประกอบด้วย นายกรัฐมนตรี หรือรองนายกรัฐมนตรีที่ได้รับการมอบหมายเป็นประธาน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงพาณิชย์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ปลัดรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรีที่นายกรัฐมนตรีมอบหมาย รัฐมนตรีว่าการทบวงมหาวิทยาลัย ปลัดกระทรวงมหาดไทย ปลัดกระทรวงการศึกษา อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์ ผู้อำนวยการสำนักงานประมง เลขาธิการคณะกรรมการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อธิบดีกรมส่งเสริมสหกรณ์ อธิบดีกรมส่งเสริมการค้าส่งออก อธิบดีกรมพัฒนาแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เลขาธิการคณะกรรมการอาหารและยา อธิบดีกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม ผู้อำนวยการสถาบันวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ผู้ว่าการการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และผู้ทรงคุณวุฒิซึ่งนายกรัฐมนตรีแต่งตั้งจำนวนไม่เกิน 10 คน เป็นกรรมการ

1.2 คณะอนุกรรมการที่เกี่ยวข้อง ได้แก่

- คณะอนุกรรมการการบริหาร
- คณะอนุกรรมการส่งเสริมการผลิต
- คณะอนุกรรมการการส่งเสริมการตลาด
- คณะอนุกรรมการกำหนดมาตรฐานและพัฒนาคุณภาพผลิตภัณฑ์
- คณะอนุกรรมการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ระดับภูมิภาค/จังหวัดและ

อำเภอ/กิ่งอำเภอ

1.3 สำนักงานประสานโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (ที่ทำเนียบรัฐบาล)

ภารกิจหลัก กำหนดนโยบายยุทธศาสตร์และแผนแม่บทการดำเนินงาน “หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์” กำหนดมาตรฐานและหลักเกณฑ์การคัดเลือกและขึ้นบัญชีผลิตภัณฑ์ดีเด่นของ ตำบล รวมทั้งการสนับสนุนเพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปตามนโยบายยุทธศาสตร์

2. ส่วนภูมิภาค

2.1 คณะอนุกรรมการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ จังหวัด ประกอบด้วย

- ผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นประธานอนุกรรมการ
- หัวหน้าส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง อนุกรรมการ
- ภาคเอกชน/ผู้ทรงคุณวุฒิ อนุกรรมการ
- พัฒนาการจังหวัด อนุกรรมการและเลขานุการ

2.2 คณะอนุกรรมการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ อำเภอ/กิ่งอำเภอ ประกอบด้วย

- นายอำเภอ/ปลัดอำเภอเป็นหัวหน้า เป็นประธานอนุกรรมการ
ประจำกิ่งอำเภอ
- หัวหน้าส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง อนุกรรมการ
- ภาคเอกชน/ผู้ทรงคุณวุฒิ อนุกรรมการ
- พัฒนาการอำเภอ/กิ่งอำเภอ อนุกรรมการและเลขานุการ

ภารกิจหลัก การคัดเลือกผลิตภัณฑ์ดีเด่นของตำบลต่าง ๆ เพื่อเสนอต่อคณะกรรมการ อำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ การบูรณาการแผนงานและงบประมาณของส่วนราชการที่เกี่ยวข้องในภูมิภาค เพื่อพัฒนาคุณภาพ/มาตรฐานผลิตภัณฑ์และส่งเสริมการตลาดในระดับพื้นที่

การคัดสรรสุดยอด หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

การคัดสรรสุดยอด หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP PRODUCT CHAMPION) เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นภายหลังจากที่ได้ดำเนินโครงการมาระยะหนึ่งแล้ว ผลปรากฏว่าได้รับความสนใจจากชุมชนต่าง ๆ และประชาชนทั่วประเทศเป็นจำนวนมาก จนสามารถผลิตเป็นสินค้าส่งไปจำหน่ายทั้งตลาดในประเทศและต่างประเทศได้ จึงมีการกำหนดมาตรฐานของผลิตภัณฑ์ขึ้น โดยจัดการคัดสรรผลิตภัณฑ์ขึ้น (ระดับดาว) โดยประธานกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์แห่งชาติ (นายสมคิด จาตุศรีพิทักษ์) ได้มีแนวคิดการคัดสรรสุดยอดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ขึ้น เพื่อต้องการส่งเสริมสนับสนุนให้ผลิตภัณฑ์ชุมชนได้มีโอกาสพัฒนาคุณภาพ มาตรฐานสินค้า จนสามารถส่งออกได้ และเพื่อเป็นแนวทางเชื่อมโยงมาตรฐานสินค้าจากระดับภูมิภาคสู่สากลต่อไป จึงได้มีการกำหนดกรอบในการคัดสรรสุดยอดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ดังนี้ (คณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ข, น. 2-3)

1. สามารถส่งออกได้ โดยมีความแกร่งของตราสินค้า
2. ผลิตอย่างต่อเนื่องและคุณภาพคงเดิม
3. ความมีมาตรฐาน โดยมีคุณภาพและสร้างความพึงพอใจแก่ลูกค้า
4. มีประวัติความเป็นมาของผลิตภัณฑ์

จากกรอบในการคัดสรรฯ ที่กล่าวมาแล้ว ในปี 2547 นี้ ทางคณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ จึงได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ผลิต/ผู้ประกอบการที่สามารถส่งผลิตเข้าคัดสรรสุดยอด หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ มีดังนี้ (คณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ข, น. 3-4)

1. เป็นผู้ผลิตชุมชนและผู้ประกอบการ SMEs ที่มีชื่ออยู่ในทะเบียนผู้ผลิต/ผู้ประกอบการสินค้า OTOP ปี พ.ศ. 2547 ของอำเภอ/กิ่งอำเภอ หรือของสำนักงานเขตในกรุงเทพมหานคร
2. กรณีผู้ผลิตชุมชนต้องได้รับการอบรม / อยู่ระหว่างการอบรม หรือเตรียมเข้ารับการอบรมตามโครงการให้ความรู้ คำปรึกษาเพื่อยกระดับขีดความสามารถและทักษะของผู้ประกอบการ OTOP ปี พ.ศ. 2547 (SMART OTOP)
3. กรณีผู้ผลิตชุมชนไม่สามารถเข้ารับการอบรมตามโครงการ SMART OTOP ด้วยเหตุจำเป็น เช่น ประสบอุบัติเหตุ หรือเกิดภัยธรรมชาติ ให้ยื่นคำขอต่อผู้ว่าราชการจังหวัด/ปลัดกรุงเทพมหานคร เพื่อเสนอคณะกรรมการดำเนินการคัดสรรฯ พิจารณา

ในส่วนของประเภทของผลิตภัณฑ์ที่จะเข้าร่วมการค้าเสรี ทางคณะกรรมการอำนาจการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้แบ่งออกประเภทของผลิตภัณฑ์เป็น 6 ประเภท ดังนี้ (คณะกรรมการอำนาจการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ข, น. 4)

1. ประเภทอาหาร หมายถึง ผลผลิตทางการเกษตรที่บริโภคสด เช่น พืชผัก ผลไม้ เป็นต้น และผลิตภัณฑ์แปรรูป ทั้งอาหารแปรรูปที่พร้อมบริโภค หรืออาหารแปรรูปกึ่งสำเร็จรูป รวมถึงอาหารแปรรูปที่ใช้วัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมต่อเนื่อง เช่น น้ำพริก เป็นต้น

2. ประเภทเครื่องดื่ม หมายถึง ผลิตภัณฑ์เครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ เช่น สุราแช่ สุรากลั่น เป็นต้น และไม่มีแอลกอฮอล์ รวมถึงผลิตภัณฑ์พร้อมดื่ม ผลิตภัณฑ์ขงละลาย ชิงผงสำเร็จรูป และผลิตภัณฑ์ประเภทขง เช่น น้ำผลไม้ น้ำสมุนไพร ชาใบหม่อน เป็นต้น

3. ประเภทเสื้อผ้าและเครื่องแต่งกาย หมายถึง ผ้าทอและผาดักจากเส้นใยธรรมชาติหรือเส้นใยธรรมชาติสังเคราะห์ เช่น แพรว้า ผ้ายกโครเชท เป็นต้น ผลิตภัณฑ์ประเภทเสื้อผ้าเครื่องประดับตกแต่งร่างกายจากวัสดุทุกประเภท เช่น ผ้าพันคอ หมวก กระเป๋า เข็มขัด สร้อยคอ ต่างหู รองเท้า เป็นต้น

4. ประเภทของใช้และของประดับตกแต่ง หมายถึง ผลิตภัณฑ์เครื่องเรือน เครื่องใช้สำนักงาน เครื่องตกแต่งบ้าน เครื่องใช้สอยต่าง ๆ รวมทั้งผลิตภัณฑ์จักสาน ถักสานที่มีวัตถุประสงค์เพื่อการใช้สอย เช่น โต๊ะ เก้าอี้ ดอกไม้ประดิษฐ์

5. ประเภทศิลปประติมากรรมและของที่ระลึก หมายถึง สิ่งประดิษฐ์ที่สะท้อนวิถีชีวิต ภูมิปัญญาท้องถิ่น และวัฒนธรรมท้องถิ่น

6. ประเภทสมุนไพรที่ไม่ใช่อาหาร หมายถึง ผลผลิตจากธรรมชาติที่ไม่ใช่การบริโภค เช่น เครื่องสำอางสมุนไพร สบู่สมุนไพร แชมพูสมุนไพร น้ำมันหอมระเหย เป็นต้น

หลักเกณฑ์การค้าเสรีสุดยอด หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

คณะกรรมการอำนาจการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้กำหนดหลักเกณฑ์การค้าเสรีประกอบด้วย 4 ส่วน ได้แก่ (คณะกรรมการอำนาจการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ก, น. 9-10)

1. ส่วน ก. ข้อมูลทั่วไป ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

1.1 ชื่อกลุ่ม จำนวนสมาชิก ประเภทผลิตภัณฑ์ ชื่อหัวหน้ากลุ่ม สถานที่ตั้ง และการติดต่อกลุ่ม

1.2 สถานะของกลุ่ม

2. ส่วน ข. หลักเกณฑ์การพิจารณาด้านการผลิตและความเข้มแข็งของชุมชน (40 คะแนน) ประกอบด้วย

2.1 ด้านการผลิต เช่น

- แหล่งที่มาของวัตถุดิบ หมายถึง ปริมาณวัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตที่ได้มาจากพื้นที่ในจังหวัดนั้น ต่อปริมาณวัตถุดิบทั้งหมดที่ใช้ในการผลิต
- การขยายแรงงาน หมายถึง จำนวนแรงงาน หรือเครื่องจักร อุปกรณ์ หรือผลผลิตที่เพิ่มขึ้นในแต่ละปี
- การรักษาสีสิ่งแวดล้อมในกระบวนการผลิต หมายถึง กระบวนการผลิตสินค้ามีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมเพียงใด
- ศักยภาพการผลิตจำนวนมากเพื่อจำหน่าย หมายถึง เมื่อลูกค้าสั่งซื้อสินค้าจำนวนมากและหลายครั้ง สามารถผลิตสินค้าได้คุณภาพเหมือนเดิมหรือไม่

2.2 ด้านการตลาด ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

- แหล่งจำหน่ายหลักของสินค้า
- รายได้ในการจัดจำหน่ายสินค้าเทียบกับปีที่ผ่านมา หมายถึง ปริมาณรายได้จากการจำหน่ายสินค้าในรอบ 12 เดือนนี้ เมื่อเทียบกับปริมาณการจำหน่ายในรอบ 12 เดือนที่แล้ว
- ความต่อเนื่องของตลาด หมายถึง การมีลูกค้าเก่าหรือลูกค้าใหม่อย่างเดียวหรือทั้งสองอย่างและการสั่งซื้อเป็นอย่างไร
- ช่องทางการจำหน่าย หมายถึง วิธีการที่ผู้ผลิตจำหน่ายสินค้า เช่น จำหน่ายเอง ผ่านคนกลางทั้งในประเทศและต่างประเทศ

2.3 ความเข้มแข็งของชุมชน ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

- ระยะเวลาในการจัดตั้งกลุ่ม หมายถึง จำนวนปี นับจากการที่กลุ่มเริ่มทำธุรกิจ หรือรวมกลุ่มผลิตสินค้าเพื่อจำหน่าย
- ที่มาของแหล่งทุน หมายถึง ที่มาของเงินทุนดำเนินงาน
- การบริหารจัดการองค์กร/กลุ่ม หมายถึง การบริหารจัดการกลุ่มที่มีระเบียบโครงสร้างองค์กรชัดเจน
- ระบบการบันทึกบัญชี หมายถึง การบันทึกบัญชีรายรับ-รายจ่ายของกลุ่ม

3. ส่วน ค. หลักเกณฑ์การพิจารณาตัวผลิตภัณฑ์ 2 ด้าน (30 คะแนน) ประกอบด้วย

3.1 ด้านการพัฒนาผลิตภัณฑ์ ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

- ที่มาของรูปแบบ สี สัน ขนาด ส่วนประกอบของผลิตภัณฑ์ หมายถึง ลักษณะและที่มาของรูปแบบและสี สัน ของผลิตภัณฑ์ที่ได้มาโดยวิธีใด

- การพัฒนารูปแบบบรรจุภัณฑ์ที่ผลิตในรอบ 1 ปี หมายถึง รูปแบบของผลิตภัณฑ์ที่ผลิต ได้พัฒนาอย่างไร

- รูปแบบของบรรจุภัณฑ์ หมายถึง ลักษณะของบรรจุภัณฑ์ที่ใช้ในการบรรจุผลิตภัณฑ์

3.2 ด้านเรื่องราวหรือตำนานของผลิตภัณฑ์ ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้

- เรื่องราวของผลิตภัณฑ์ หมายถึง ประวัติความเป็นมาของตัวผลิตภัณฑ์ เช่น วัตถุดิบ วิธีการผลิต

- ภูมิปัญญาท้องถิ่น/เอกลักษณ์ของท้องถิ่น หมายถึง มีการนำความรู้ ทักษะความสามารถในการผลิตที่สืบสานจากบรรพบุรุษในท้องถิ่นนั้น ๆ มาใช้ในการผลิตอย่างน้อยเพียงใด

4. ส่วน ง. หลักเกณฑ์การพิจารณาด้านมาตรฐานผลิตภัณฑ์ (30 คะแนน)

ประเภทอาหาร

1. กรณีอาหารบริโภคสด

2. กรณีอาหารแปรรูป

ประเภทเครื่องดื่ม

1. เครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์

2. เครื่องดื่มที่ไม่มีแอลกอฮอล์

ประเภทผ้า เครื่องแต่งกาย

1. กรณีผลิตภัณฑ์ที่มีมาตรฐานรองรับ

2. กรณีผลิตภัณฑ์ยังไม่มีมาตรฐานรองรับ

ประเภทของใช้และของประดับตกแต่ง

1. กรณีผลิตภัณฑ์ที่มีมาตรฐานรองรับ

2. กรณีผลิตภัณฑ์ยังไม่มีมาตรฐานรองรับ

ประเภทของประดิษฐ์และของที่ระลึก

1. กรณีผลิตภัณฑ์ที่มีมาตรฐานรองรับ

2. กรณีผลิตภัณฑ์ยังไม่มีมาตรฐานรองรับ

ประเภทสมุนไพรที่ไม่ใช่อาหาร

1. กรณีผลิตภัณฑ์ที่มีมาตรฐานรองรับ

2. กรณีผลิตภัณฑ์ยังไม่มีมาตรฐานรองรับ

การจัดระดับผลิตภัณฑ์สินค้าของหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ (ระดับดาว)

ในปี 2547 คณะกรรมการอำนวยการ หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ มีนโยบายที่เน้น “คุณภาพและมาตรฐานของผลิตภัณฑ์” โดยผลผลิตที่ส่งเข้าคัดสรร ต้องได้รับการรับรองมาตรฐานที่กำหนด เป็นสำคัญ โดยเฉพาะการผลิตประเภทอาหารและเครื่องใช้ต้องผ่านมาตรฐานหรืออยู่ในกระบวนการเพื่อให้ได้มาตรฐาน ดังนั้นจึงได้กำหนดหลักเกณฑ์ทั่วไปและหลักเกณฑ์เฉพาะกลุ่มผลิตภัณฑ์ใหม่ โดยกำหนดคะแนนไว้ 100 คะแนน ได้แก่ (คณะกรรมการอำนวยการ หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ก, น. 5)

- ด้านหลักเกณฑ์การพิจารณาด้านการผลิตและความเข้มแข็งของชุมชน 40 คะแนน
- ด้านตัวผลิตภัณฑ์ 30 คะแนน
- ด้านมาตรฐานผลิตภัณฑ์ 30 คะแนน

ซึ่งจะนำคะแนนที่ได้มากำหนดระดับสินค้า โดยแบ่งออกเป็น 5 ระดับ ดังนี้

(คณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ก, น. 5)

1. ระดับ 5 ดาว ได้คะแนนตั้งแต่ 90 คะแนนขึ้นไป เป็นสินค้าที่มีคุณภาพมาตรฐานหรือมีศักยภาพในการส่งออก
2. ระดับ 4 ดาว ได้คะแนนระหว่าง 80-89 คะแนน เป็นสินค้าที่มีศักยภาพ เป็นที่ยอมรับระดับประเทศและสามารถพัฒนาสู่สากลได้
3. ระดับ 3 ดาว ได้คะแนนระหว่าง 70-79 คะแนน เป็นสินค้าระดับปานกลางที่สามารถพัฒนาสู่ระดับ 4 ดาวได้
4. ระดับ 2 ดาว ได้คะแนนระหว่าง 50-69 คะแนน เป็นสินค้าที่สามารถพัฒนาสู่ระดับ 3 ดาว มีการประเมินศักยภาพเป็นระยะ
5. ระดับ 1 ดาว ได้คะแนนต่ำกว่า 50 คะแนน เป็นสินค้าที่ไม่สามารถพัฒนาสู่ระดับ 2 ดาวได้ เนื่องจากมีจุดอ่อนมากและยากต่อการพัฒนา

ขั้นตอนการคัดสรรสุดยอดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

เพื่อให้สินค้าหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้คุณภาพและมาตรฐานตามที่กำหนดไว้ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2547 จึงได้กำหนดกระบวนการคัดสรรสุดยอดหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ออกเป็น 4 ขั้นตอน กล่าวคือ (คณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ แห่งชาติ, 2547ข, น. 6)

ขั้นตอนที่ 1 ระดับอำเภอ / กิ่งอำเภอ / กรุงเทพมหานคร ทำหน้าที่รับสมัครผลิตภัณฑ์ที่เข้าคัดสรร ตรวจสอบคุณสมบัติของผู้ผลิต / ผู้ประกอบการสินค้า OTOP ตรวจสอบการจัดประเภทผลิตภัณฑ์ตามกลุ่มประเภทผลิตภัณฑ์ พิจารณาให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ตามข้อมูลและตามลักษณะของตัวผลิตภัณฑ์ จากนั้นส่งข้อมูลผลิตภัณฑ์ การให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์และตัวผลิตภัณฑ์ให้จังหวัด / กรุงเทพมหานคร

ขั้นตอนที่ 2 ระดับจังหวัด / กรุงเทพมหานคร

- ระดับจังหวัด ทำหน้าที่ตรวจสอบคุณสมบัติของผู้ผลิต / ผู้ประกอบการสินค้า OTOP กลับรองความถูกต้องของข้อมูลผลิตภัณฑ์ ทบทวนการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ ในกรณีที่มีการปรับการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ ให้ระบุเหตุผลประกอบ ในเอกสารสรุปการให้คะแนน จากนั้นส่งข้อมูลผลิตภัณฑ์ การให้ค่าคะแนนและตัวผลิตภัณฑ์ให้กลุ่มจังหวัด

- ระดับกรุงเทพมหานคร ทำหน้าที่ตรวจสอบคุณสมบัติของผู้ผลิต / ผู้ประกอบการสินค้า OTOP กลับรองความถูกต้องของข้อมูลผลิตภัณฑ์ ทบทวนการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ ในกรณีที่มีการปรับการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ ให้ระบุเหตุผลประกอบ ในเอกสารสรุปการให้คะแนน จากนั้นส่งข้อมูลผลิตภัณฑ์ การให้ค่าคะแนนและตัวผลิตภัณฑ์เฉพาะผลิตภัณฑ์ที่มีคะแนนตั้งแต่ 70 คะแนนขึ้นไปให้ระดับประเทศ

ขั้นตอนที่ 3 ระดับกลุ่มจังหวัด ทำหน้าที่กลับรองและทบทวนการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ของจังหวัด โดยพิจารณาเฉพาะหัวข้อประเด็นหลัก ๆ ตามกรอบหลักเกณฑ์ที่กำหนด ในกรณีที่มีการปรับการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ ให้ระบุเหตุผลประกอบ ในเอกสารสรุปการให้คะแนน จากนั้นส่งข้อมูลผลิตภัณฑ์ การให้ค่าคะแนนและตัวผลิตภัณฑ์เฉพาะผลิตภัณฑ์ที่มีคะแนนตั้งแต่ 70 คะแนนขึ้นไปให้ระดับประเทศ

ขั้นตอนที่ 4 ระดับประเทศ ทำหน้าที่กลับรองและทบทวนการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ของกลุ่มจังหวัด / กรุงเทพมหานคร โดยพิจารณาเฉพาะหัวข้อประเด็นหลัก ๆ ตามกรอบหลักเกณฑ์ที่กำหนด ในฐานะผู้เชี่ยวชาญ กรณีที่มีการปรับการให้ค่าคะแนนผลิตภัณฑ์ ให้ระบุเหตุผลประกอบ ในเอกสารสรุปการให้คะแนน จากนั้นประกาศผลการคัดสรรสุดยอด หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ทุกระดับ

ผลจากการดำเนินงานคัดสรรของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ไทย ปี พ.ศ. 2547 ทำให้มีผู้ที่ได้รับรางวัลระดับต่าง ๆ ซึ่งสามารถจำแนกได้ ดังตารางที่ 2.1

ตารางที่ 2.1

สถิติผลการคัดสรรหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ประจำปี พ.ศ. 2547

ผลการคัดสรรหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ปี 2547	จำนวน (ผลิตภัณฑ์)
- ระดับ 5 ดาว	539
- ระดับ 4 ดาว	2,177
- ระดับ 3 ดาว	4,734
- ระดับ 2 ดาว	16,611
- ระดับ 1 ดาว	3,443
รวม	27,504

ที่มา: วารสารกรมการพัฒนาชุมชน 44 (กันยายน 2548):21.

แนวคิดชุมชน

การที่จะหาคำนิยามของคำว่า “ชุมชน” มีความหมายอย่างไรให้ชัดเจนนั้น คงจะเป็นการยาก แม้แต่นักวิชาการหลาย ๆ ท่านที่สันถัดในเรื่องนี้ ก็ยังให้ความหมายทั้งที่แตกต่างและคล้ายคลึงกัน อย่างการให้ความหมายของ วิรัช วิรัชนิภาวรรณ (2532, น. 3) ที่กล่าวว่า ชุมชนจะต้องมีส่วนประกอบ ดังนี้

1. มีประชาชน หรือกลุ่มคน
2. มีอาณาบริเวณหรือพื้นที่ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติหรือที่มนุษย์สร้างขึ้น
3. มีความสัมพันธ์และปฏิบัติต่อกันของประชาชนในชุมชน
4. มีผลประโยชน์ ความสนใจ และประเพณีบางประการร่วมกัน

อย่างไรก็ตามยังมีนักวิชาการท่านอื่น ๆ ได้ให้ความหมายที่แตกต่างออกไป อย่างศาสตราจารย์ประเวศ วะสี ที่ให้คำจำกัดความ “ความเป็นชุมชน” หมายถึง กลุ่มคนจำนวนหนึ่ง มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีการติดต่อสื่อสาร มีความเอื้ออาทร มีการเรียนรู้ร่วมกัน (<http://www.e-san.org/online/pl/pl.pdf>) และนอกจากนี้ความเป็นชุมชนนั้น คนในชุมชนควรมีความสัมพันธ์แบบประสานสอดคล้องกลมกลืนกัน (harmoneous) คือ ความเป็นหนึ่งเดียวกัน (unity) ตั้งแต่ระดับครอบครัวไปสู่ระดับเครือข่าย ถึงระดับหมู่บ้านและระดับเกินหมู่บ้าน (supra-village) (กาญจนา แก้วเทพ, 2538, น. 15) และเมื่อมีการรวมตัวกันเป็นชุมชนแล้ว ไม่ว่าจะเป็ชุมชนขนาดเล็กหรือชุมชนขนาดใหญ่ ชุมชนชนบทหรือชุมชนเมือง คนในชุมชนควรที่จะมีการพบปะพูดคุยและแลกเปลี่ยน

ความคิดเห็นซึ่งกันและกันด้วย ดังที่ ไพฑูรย์ เครือแก้ว (อ้างถึงใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2534, น. 3) เขียนว่า ซึ่งการพบปะพูดคุยกันระหว่างสมาชิกของชุมชนนั้น ก็จะนำมาซึ่งการมีกิจกรรม หรือ การกระทำร่วมกัน และก็จะมีส่วนกลางบริการหรือกิจกรรมต่าง ๆ ที่สมาชิกในชุมชนนั้นได้ใช้ประโยชน์ ร่วมกัน จึงทำให้สมาชิกในชุมชนเกิดความรู้สึกว่าตนเองเป็นหนึ่งเดียว หรือมีความผูกพันทางจิตใจ ของตนเองกับพื้นที่ที่ตนเองอาศัยอยู่ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2534, น. 4)

แต่อย่างไรก็ตามชุมชนจะดำรงอยู่ได้ ภายในชุมชนควรที่จะมีการกำหนดระเบียบทาง สังคม กำหนดบทบาทหน้าที่ของคนในชุมชน และคนในชุมชนควรที่จะมีที่เฉพาะของตนเอง ตลอดจนมีเอกลักษณ์เฉพาะของตนเอง ดังที่ ฌองค์ เสงี่ยมประชา (2528, น. 133-134) ได้กล่าวว่า “ชุมชน” จะต้องเป็นกลุ่มที่มีลักษณะดังนี้

1. มีการกำหนดกฎระเบียบทางสังคม เช่น มีการแบ่งงานกันทำ มีตำแหน่งหน้าที่ รับผิดชอบ มีการกำหนดรูปแบบของการกระทำต่อกันทางสังคม มีเทคนิคในการควบคุมสังคมเพื่อ ดำเนินสู่เป้าหมายร่วมกัน

2. มีอาณาบริเวณที่ถือครองของของชุมชนซึ่งจะเป็นทางการหรือไม่ก็ตาม เป็นที่อยู่ อาศัยของผู้คนในชุมชนนั้น ๆ และแม้แต่กลุ่มคนต่าง ๆ ในชุมชนก็มีอาณาบริเวณเฉพาะกลุ่ม เช่น โรงเรียน ครอบครัว กลุ่มธุรกิจต่าง ๆ

3. มีความรู้สึกเป็นพวกเดียวกัน มีความผูกพัน มีวัฒนธรรมหลักร่วมกัน

4. แต่ละชุมชนจะมีลักษณะเฉพาะ และสามารถจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง เช่น กลุ่มคน ในชุมชนชนบท สามารถจะมีชีวิตอยู่ในชุมชนที่ตนอาศัยได้ และมีชีวิตอยู่รอดตลอดอายุ

นอกจากนี้ Webster's New World Dictionary (อ้างถึงใน สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2534, น. 3) กล่าวว่า ได้กล่าวถึงส่วนประกอบที่สำคัญของชุมชน ได้แก่

1. ต้องมีกลุ่มชนอยู่ร่วมกัน
2. คนกลุ่มนั้นอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณเดียวกัน
3. อยู่ภายใต้กฎหมายหรือข้อบังคับเดียวกัน
4. กลุ่มคนนั้นมีความสนใจในเรื่องต่าง ๆ ร่วมกัน ด้วยความสมัครใจ

สรุป จากความหมายที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น ความหมายของ “ชุมชน” จะต้องประกอบ ไปด้วยส่วนต่าง ๆ ได้แก่

1. ประชาชน
2. ต้องมีพื้นที่ หรืออาณาบริเวณที่ให้คนอาศัยที่แน่นอน

3. คนในชุมชนมีความผูกพัน มีความเอื้ออาทร และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ว่าจะ ชุมชนนั้นจะเป็นหมู่บ้าน ชุมชนเมือง หรือแม้แต่ประเทศ

4. คนในชุมชนมีการพบปะพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน
5. ต้องมีการกำหนดบทบาทหน้าที่และความรับผิดชอบของคนในชุมชน ตลอดจนการกำหนดกฎเกณฑ์การดูแลความสงบเรียบร้อยภายในชุมชนนั้น ๆ
6. ชุมชนจะดำรงอยู่ได้คนในชุมชนต้องเคารพกฎหมาย และทุกคนต้องอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกัน

ลักษณะชุมชน

เนื่องจากมนุษย์เป็นสัตว์สังคม ไม่สามารถใช้ชีวิตโดยลำพังได้ ทำให้เกิดการรวมตัวพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน พอนาน ๆ ไปจำนวนคนเพิ่มมากขึ้นจนกลายเป็นชุมชนขึ้นมา ในยุคสมัยก่อนการรวมตัวกันเป็นชุมชนมีไม่มากนัก แต่เมื่อกาลเวลาเปลี่ยนแปลงไป จำนวนประชากรในโลกได้เพิ่มมากขึ้น ประกอบด้วยกลุ่มคนจากหลายเชื้อชาติ ศาสนา วัฒนธรรม รวมตัวกันจนกลายเป็นชุมชนต่าง ๆ หลากหลายชุมชน ก่อให้เกิดสังคมที่สลับซับซ้อนมากมายตามไปด้วย จึงเป็นการยากที่จะระบุได้ชัดว่าชุมชนมีลักษณะใดบ้าง แต่ได้มีนักวิชาการบางท่านได้กำหนดลักษณะของชุมชนไว้ดังนี้ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2536, น. 10-13 อ้างถึงใน ปารีชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543, น. 33) ได้แบ่งลักษณะชุมชน 3 ประเภท คือ

1. แบ่งตามการบริหารการปกครองของไทย ได้แก่ ชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนเขตสุขาภิบาล ชุมชนเขตเทศบาลตำบล ชุมชนเขตเทศบาลเมือง ชุมชนเขตเทศบาลนคร ชุมชนกรุงเทพมหานคร
2. แบ่งตามกิจกรรมทางสังคม ได้แก่ ชุมชนเกษตรกร ชุมชนศูนย์การค้า ชุมชนศูนย์กลางขนส่ง ชุมชนอุตสาหกรรม ชุมชนศูนย์กลางของการบริการ
3. แบ่งตามความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม สามารถแบ่งได้ 2 ชุมชน ได้แก่ ชุมชนชนบทและชุมชนเมือง

ส่วน อัจฉรา โพธิยานนท์ (2539, น. 23) ได้แบ่งลักษณะชุมชน ดังนี้

1. แบ่งตามขนาดของพื้นที่และจำนวนประชากร เช่น หมู่บ้านเล็ก ๆ หมู่บ้าน เมือง นครเล็ก นครขนาดกลาง นครขนาดใหญ่ มหานคร
2. แบ่งตามฐานะทางเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพ เช่น ชุมชนเกษตรกรรม เมืองท่า เมืองอุตสาหกรรม
3. แบ่งตามลักษณะความคล้ายคลึงกันด้านวัฒนธรรม วิถีประชา เชื้อชาติ และเผ่าพันธุ์ เช่น ชุมชนภาคอีสาน ภาคเหนือ ภาคใต้ ภาคกลาง ชุมชนชาวเขาเผ่าต่าง ๆ

4. แบ่งตามลักษณะการปกครองของรัฐ เช่น มหานคร จังหวัด ตำบล หมู่บ้าน เทศบาลนคร เทศบาลตำบล เทศบาลสุขาภิบาล

จากลักษณะการแบ่งชุมชนทั้งหมดที่กล่าวมาจะพบว่า การแบ่งลักษณะชุมชนไม่ว่าจะเป็นการแบ่งตามเขตการปกครองของไทย อย่างเช่น ชุมชนหมู่บ้านจนถึงชุมชนกรุงเทพมหานคร หรือกิจกรรมทางสังคม อย่างเช่น ชุมชนเกษตรกรจนถึงชุมชนอุตสาหกรรม ชุมชนศูนย์กลางของการบริการ หรือความสัมพันธ์ทางสังคม (ชุมชนชนบทและชุมชนเมือง) หรือแบ่งตามขนาดของพื้นที่และประชากร หรือแบ่งตามลักษณะทางเศรษฐกิจการประกอบอาชีพ ก็ล้วนแล้วแต่มีการแบ่งชุมชนออกเป็นชุมชนชนบทและชุมชนเมืองด้วยกันทั้งสิ้น เพียงแต่เรียกชื่อให้แตกต่างกันเท่านั้น ซึ่งจริง ๆ แล้วก็คือ ชุมชนชนบท และชุมชนเมืองนั่นเอง แต่การแบ่งลักษณะประการเช่นนี้จะทำให้เห็นขอบเขตของชุมชนที่ชัดเจนมากขึ้น

และเนื่องจากโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่เน้นหมู่บ้าน ชุมชน ท้องถิ่นเป็นหลัก ให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาตนเอง โดยใช้ความรู้ ความสามารถ ทรัพยากร และภูมิปัญญาท้องถิ่นของหมู่บ้าน หรือของท้องถิ่นตนเองเป็นหลักในการสร้างงาน สร้างรายได้ เพราะว่าโครงการดังกล่าวต้องการให้ชุมชน ท้องถิ่นรากหญ้า พัฒนาและเข้มแข็งได้ด้วยตนเอง และถ้าชุมชนสามารถยืนหยัดได้ด้วยตนเอง รัฐบาลจะสามารถพัฒนาประเทศได้อย่างรวดเร็ว ซึ่งเปรียบเสมือนว่าถ้ารากฐานด้านล่างมั่นคง แข็งแรง ส่วนยอดก็จะสามารถแข็งแรงและเติบโตได้อย่างดี เดกเช่นเดียวกัน

กรณีกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ ในเขตชานเมืองกรุงเทพมหานคร เป็นชุมชนท้องถิ่นอีกหนึ่งชุมชนด้วยเช่นกัน ที่เข้าร่วมในโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เพื่อที่จะสร้างงาน สร้างรายได้ให้กับสมาชิกในชุมชนของตนเอง โดยทางกลุ่มฯ ได้ยึดถืออาชีพดั้งเดิมของชุมชนตนเอง นั่นคือ การปลูกผัก และทางกลุ่มฯ ได้พยายามพัฒนาปรับปรุงการปลูกผัก โดยการใช้อยู่ที่หมักจากวัตถุดิบทางธรรมชาติมาใช้บำรุงพืชผักแทนปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ซึ่งทำให้ผักมีคุณภาพและมีความปลอดภัยแก่ผู้บริโภค และเพื่อเป็นการตอบสนองต่อนโยบายของรัฐในโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ที่เน้นหนักไปที่กลุ่มชุมชนท้องถิ่นให้นำความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นมาผลิตหรือสร้างสรรค์สินค้า และโดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ แม้ว่าจะอยู่ในเขตกรุงเทพมหานคร ซึ่งสภาพโดยรวมมีความเจริญสูง แต่โดยสภาพทั่วไปของชุมชนยังมีลักษณะความเป็นอยู่แบบสังคมชนบทและมีการประกอบอาชีพทำการเกษตร ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงขอกล่าวขยายขอบเขตเพิ่มเติมในส่วนของ “ลักษณะชุมชนชนบท” เพื่อที่จะได้เห็นถึงโครงสร้าง สภาพแวดล้อม การดำรงชีวิตมากยิ่งขึ้น ดังที่ วิชา คลายนาทร (2530, น. 64) ได้กล่าวถึงลักษณะชุมชนชนบท ดังนี้

1. ขนาด ชุมชนชนบท ประกอบด้วย สมาชิกจำนวนน้อย จะมีการกระจายตัวไม่มาก เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่ต้องใช้ทำการเกษตร

2. ความสัมพันธ์ของสมาชิก มีความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิหรือแบบเผชิญหน้าโดยตรง (Face to Face) ในส่วนของครอบครัวจะเป็นครอบครัวขยาย นอกจากนั้นครอบครัวยังเป็นศูนย์กลางที่สำคัญและมีอิทธิพลต่อกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม

3. การแบ่งแรงงาน ไม่มีการแบ่งแยกการทำงานที่เฉพาะตัว เพราะส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม

4. ลักษณะทางวัฒนธรรม จะมีวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อที่คล้ายคลึงกัน ดังนั้นจึงทำให้กลุ่มคนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Homogeneous Group)

5. ความเชื่อทางสังคม จะมีความเชื่อในทางศาสนาทั้งในหลักธรรมและพิธีกรรมทางศาสนา

นอกจากนี้ อัจฉรา โพธิยานนท์ (2539, น. 33) ได้กล่าวว่าลักษณะชุมชนจะมีความสัมพันธ์แบบปฐมภูมิและเครือญาติ มีการรู้จักกันอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง และในชุมชนชนบทแทบจะไม่มี การแบ่งชนชั้นกันเลย เว้นแต่การเคารพนับถือผู้นำชุมชน ผู้อาวุโส เจ้าหน้าที่ของรัฐ ครู อาจารย์ และมีจารีตประเพณีที่ยึดติดมาหลายชั่วคน

ส่วนลักษณะการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชุมชนชนบทนั้น สามารถแบ่งลักษณะได้ดังนี้ (จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2532, น. 159-160)

1. แบบเป็นกลุ่มหรือกระจุก (cluster settlement) หมู่บ้านลักษณะนี้จะตั้งอยู่ตามเนินโคก หรือใกล้แหล่งน้ำ บ้านเรือนตั้งอยู่ใกล้กันเป็นกลุ่มค่อนข้างหนาแน่น พื้นที่รอบหมู่บ้านเป็นที่เพาะปลูก

2. แบบกระจาย (scattered-settlement) เป็นการตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ในไร่นาหรือที่ดินของแต่ละครอบครัวแยกออกจากกัน ส่วนศูนย์บริการชุมชน เช่น วัด โรงเรียน ร้านค้า จะอยู่ห่างออกไปจากบ้านเรือน

3. แบบเป็นแนวยาว (line settlement) บ้านเรือนจะตั้งเรียงรายไปตามแนวยาวของแม่น้ำ หรือตามแนวถนน และพื้นที่ไร่นาจะอยู่ลึกเข้าไปทางด้านหลังของบ้านเรือนหรือของหมู่บ้าน

จากลักษณะของชุมชนชนบทของไทยที่ได้กล่าวมาข้างต้น พอจะสรุปได้ว่าเป็นกลุ่มคนในชุมชนชนบทจะมีการประกอบอาชีพทำการเกษตรเป็นหลัก และครอบครัวจะเป็นศูนย์รวมจิตใจ และการทำกิจกรรมต่าง ๆ ตลอดจนบุคคลในชนบทจะมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างชาวบ้านด้วยตนเอง ยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณี และเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา

นอกจากการแบ่งลักษณะชุมชนของไทยดังกล่าวข้างต้นแล้ว ในระดับของโลกได้มีการแบ่งลักษณะของชุมชนด้วย กล่าวคือ (สนธยา พลศรี 2545, น. 34-35)

1. ชุมชนด้อยพัฒนา สมาชิกในชุมชนยังไม่พร้อมที่จะพัฒนา ด้อยการศึกษาตลอดจนมีความล้าหลังทางเทคโนโลยี ซึ่งสมาชิกในชุมชนจะต่างคนต่างอยู่ ขาดความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน มุ่งแต่ผลประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก

2. ชุมชนพร้อมพัฒนา สมาชิกมีการศึกษาสูงขึ้น เชื่อในเหตุผล ยอมรับในวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มีความสัมพันธ์ทางสังคม มีผู้นำ มีกลุ่มและองค์กรเพื่อทำกิจกรรมร่วมกัน มุ่งประโยชน์ส่วนรวมก่อนส่วนตน

3. ชุมชนกำลังพัฒนา เป็นชุมชนที่สมาชิกให้ความร่วมมือ ร่วมใจเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลง พัฒนาชุมชนของตนโดยบุคคล กลุ่มองค์กรในชุมชน รวมทั้งภาครัฐและเอกชน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายวางไว้ร่วมกัน มีการนำเทคนิค วิธีการ และกระบวนการพัฒนาที่เหมาะสมกับชุมชน และมีวิธีการพัฒนาชุมชนที่เป็นระบบ

4. ชุมชนเร่งรัดพัฒนา เป็นชุมชนที่ต่อเนื่องจากชุมชนกำลังพัฒนา ปัจจัยในการพัฒนาทั้งบุคคล ทรัพยากร ผู้นำ กลุ่มและองค์กร เทคนิควิธี มีความรู้ความเข้าใจ ผนึกกำลังกันพัฒนาชุมชนจนเกิดความรู้และประสบการณ์ ทำให้การพัฒนาสำเร็จลุล่วงได้อย่างรวดเร็ว

5. ชุมชนพัฒนา เป็นชุมชนที่บรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้ สามารถดำรงชีวิตด้วยศักยภาพของตนเอง เป็นชุมชนที่เข้มแข็ง ไม่ต้องพึ่งพาชุมชนอื่น

แนวคิดการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมเป็นการเสริมสร้างให้บุคคล หรือกลุ่มบุคคลได้ร่วมกันคิด และแก้ปัญหา ซึ่งการมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการที่สามารถเกิดขึ้นได้ทุกที่ ทุกเวลา ทุกโอกาส ตลอดจนการมีส่วนร่วมมีทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และในเมื่อการมีส่วนร่วมนั้นมีความหลากหลาย ดังนั้นความหมายของการมีส่วนร่วมก็ควรมีความหลากหลายด้วยเช่นเดียวกัน อย่างสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2547, น. 113) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน จะเกิดขึ้นได้ต้องเกิดความสนใจร่วมกัน มีเป้าหมายร่วมกัน และต้องการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้ได้ผลประโยชน์ร่วมกัน ดังนั้น การมีส่วนร่วม หมายถึง การมีส่วนร่วมตั้งแต่คิดโครงการ กิจกรรม ค้นหาสาเหตุปัญหา การวางแผน การตัดสินใจดำเนินงาน ระดมทรัพยากร กำหนดเป้าหมาย สรุปบทเรียน ติดตามประเมินผล และรับผลที่เกิดร่วมกัน ซึ่งความหมายดังกล่าวมีความสอดคล้องใกล้เคียงกับ (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543, น. 138) ที่กล่าวว่า การมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการพัฒนา

โดยให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่เริ่มจนถึงสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมค้นหาปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากร และเทคโนโลยีในท้องถิ่น การบริหารจัดการ การติดตามประเมินผล รวมทั้งการรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ

ในการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น ทุกคนต่างมุ่งหวังว่าการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนนั้น จะเป็นการรวมตัวแสดงแนวทางในการสนองความต้องการด้วยการวางแผน การบริหาร และการจัดการ ในการปรับปรุงฐานะความเป็นอยู่ของตนเองและท้องถิ่นให้ดีขึ้น (सानิตย์ บุญชู, 2527, น. 15) ซึ่งจากที่ได้กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าเป็นแนวทางที่ต้องการให้ประชาชนลุกขึ้นมา ร่วมมือ ร่วมใจกัน เพื่อช่วยเหลือ ปรับปรุง แก้ไขและพัฒนาตนเอง ให้ชุมชนสามารถยืนหยัดได้ด้วยตนเอง ซึ่งเป็นไปตามระบอบประชาธิปไตยที่เน้นให้เกิดการกระจายอำนาจลงไปในพื้นที่ให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถดูแล และพัฒนาตนเองได้ แต่อย่างไรก็ตามการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น นอกจากจะเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชน ร่วมคิดหาสาเหตุปัญหา ร่วมกันวางแผน ร่วมกันดำเนินการ และร่วมประเมินผลแล้ว การมีส่วนร่วมควรที่จะเกิดจาก (สากล สถิติวิทยานันท์, 2532, น. 168)

1. ความสนใจและความเป็นห่วงกังวลร่วมกัน
 2. ความเดือดร้อนและความไม่พึงพอใจร่วมกัน ที่มีต่อสถานการณ์ที่เป็นอยู่
 3. การตกลงใจร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่มหรือชุมชนไปในทิศทางที่ปรารถนา
- นอกจากนี้ยังประกอบด้วย

1. ความศรัทธาที่มีต่อความเชื่อถือบุคคลสำคัญและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ

2. ความเคารพยำเกรง

แต่จากการที่ สากล สถิติวิทยานันท์ กล่าวว่า การมีส่วนร่วมเกิดจากความสนใจ ความเดือดร้อน และความพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงนั้น ผู้ศึกษาคิดว่ายังไม่เพียงพอ เพราะความสนใจ ความเดือดร้อนของแต่ละบุคคล แต่ละชุมชนท้องถิ่นไม่เหมือนกัน การมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องมีปรึกษาหารือ การพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ก่อน ตลอดจนร่วมกันตกลงในฉันทามติที่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นการที่จะให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรม หรือในการพัฒนาชุมชนของตนเองได้นั้น ควรที่จะมีเงื่อนไขของการเข้าร่วมด้วย เพื่อที่จะให้เกิดประโยชน์ตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ ดังที่ (นิรันดร จงวุฒิเวศย์, 2527, น. 186) ได้กล่าวว่า

1. ประชาชนต้องมีอิสรภาพที่จะมีส่วนร่วม (freedom to participate)
2. ประชาชนต้องสามารถที่จะมีส่วนร่วม (ability to participate)
3. ประชาชนต้องเต็มใจที่จะมีส่วนร่วม (willingness to participate)

อย่างไรก็ตามการมีส่วนร่วมนั้น จะประสบผลสำเร็จตามที่ประชาชนหรือชุมชนตั้งเป้าหมายไว้นั้น ควรที่จะมาจากกลุ่มคนหรือประชาชนเอง ซึ่งได้อาสาเข้ามามีส่วนร่วมด้วยความสมัครใจ โดยที่ปราศจากข้อกำหนดที่มาจากบุคคลภายนอก และเป็นไปเพื่อตอบสนองของความต้องการของสมาชิกในชุมชน และผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมจะมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของโครงการ (บำรุง แสงพันธ์, 2545, น. 17)

นอกจากนี้การมีส่วนร่วมสามารถเกิดขึ้นได้ในทุกสถานการณ์ ทุกส่วนของสังคม เพราะการมีส่วนร่วมเป็นการที่ให้ประชาชนแสดงความคิดเห็น ความเห็นต่อสิ่งต่าง ๆ และแก้ไข ปรับปรุง ตลอดจนหาฉันทามติร่วมกันกับสิ่งที่เกิดขึ้น อย่างในส่วนของทางรัฐศาสตร์ การมีส่วนร่วมควรที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐในการตัดสินใจด้วย กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น เป็นกระบวนการสื่อสารสองทางที่มีเป้าหมายโดยรวมเพื่อที่จะให้เกิดการตัดสินใจที่ดีขึ้น และได้รับการสนับสนุนจากสาธารณชนด้วย ซึ่งเป้าหมายของกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ การให้ข้อมูลข่าวสารต่อสาธารณชนและให้สาธารณชนแสดงความคิดเห็นต่อนโยบายของรัฐ ตลอดจนมีการแก้ปัญหาเพื่อหาทางออกที่ดีที่สุดสำหรับทุกคน (เจมส์ แอล เครตัน, 2547, น. 19) และที่สำคัญการจะเกิดการมีส่วนร่วมของประชาชนเกิดขึ้นได้จริง ควรที่จะต้องมีส่งเสริม สนับสนุน และเปิดโอกาสให้ประชาชน ได้แสดงความคิดเห็นของตนเองต่อปัญหาที่ประชาชนในท้องถิ่นประสบอยู่ด้วย ดังที่ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2527, น. 6) กล่าวว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการที่รัฐบาลส่งเสริม ชักนำ สนับสนุน และสร้างโอกาสให้ประชาชนทั้งในรูปบุคคล กลุ่มคน ชุมชน สมาคม มูลนิธิ และองค์กรอาสาสมัครต่าง ๆ ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานเรื่องใดเรื่องหนึ่ง

สรุป การมีส่วนร่วมนั้น เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนร่วมค้นหาสาเหตุปัญหา ร่วมตัดสินใจ ดำเนินการ และประเมินผล ซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้ในทุกส่วนของสังคม ไม่ว่าจะเป็นการมีส่วนร่วมทางการเมือง สังคม เศรษฐกิจ หรือการมีส่วนร่วมในการพัฒนาตนเอง หรือชุมชนท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งการที่จะเกิดการมีส่วนร่วมได้นั้น ควรที่จะต้องประกอบด้วยหลายฝ่าย ทั้งภาครัฐที่ควรส่งเสริมและเปิดโอกาสให้ประชาชนในการแสดงความคิดเห็น ในส่วนของประชาชน ก็ดี หรือของชุมชนก็ดี ควรที่จะตระหนักในปัญหาและความต้องการของตนเอง และร่วมกันตัดสินใจ ร่วมกันวางแผนแก้ไข ปรับปรุง ตลอดจนกันร่วมดำเนินการพัฒนา เพื่อให้ชุมชนของตนเองมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

หลักของการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมเป็นการกระจายโอกาสให้ประชาชนทุกคนมีโอกาสในการพัฒนาตนเอง พัฒนาท้องถิ่น และพัฒนาสังคมให้มีความสมบูรณ์ เสมอภาค ตามระบอบประชาธิปไตย โดยที่ประชาชนเป็นแกนหลักในการดำเนินงานตั้งแต่เริ่มคิดค้นปัญหา วางแผน ดำเนินการ ตลอดจนการติดตามประเมินผล แต่เนื่องจากการดำเนินงานประกอบด้วยหลายขั้นตอน ดังนั้นจึงควรที่จะครอบคลุมหลักการในการดำเนินงาน

บัทธอร์ อ่อนดำ (2544, น. 22-23) ได้กล่าวว่า หลักการของการมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา มีดังนี้

1. ความสัมพันธ์ที่เสมอภาคและเท่าเทียมกันระหว่างนักพัฒนาและชุมชน โดยที่ประชาชนควรตระหนักในความเป็นเจ้าของท้องถิ่นนั้น ๆ ต้องคิดเอง ทำเอง กำหนดเอง ส่วนนักพัฒนาควรที่จะตระหนักในหน้าที่ของตนเองเช่นเดียวกัน เช่น เป็นผู้ที่ยุ่คอยช่วยเหลือ

2. มีอิสระ ไม่ครอบงำ ความเชื่อมั่นของมนุษย์ควรอยู่บนฐานของการไม่ครอบงำการให้อิสระภาพในการคิดและแสดงออก โดยไม่อคติ โดยเฉพาะความเชื่อมั่นในศักยภาพ ฐานความรู้ ภูมิปัญญาและประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมดั้งเดิมของสังคมของชุมชนที่จะเป็นฐานพลังสำคัญในการแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง

3. การมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มในสังคม ให้ทุกส่วนได้มีส่วนร่วมในการแสดงออกทางความคิด ศักยภาพ ความรู้ และร่วมมีบทบาทดำเนินการ ซึ่งงานที่ดำเนินไปนั้นจะไม่กระจุกตัวอยู่ที่กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และต้องส่งกระจายไปสู่คนทุกส่วนในชุมชน ในสังคมอย่างเป็นธรรม

4. การมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน การมีส่วนร่วมที่แท้จริงควรให้ชุมชนมีส่วนร่วมตั้งแต่การรับรู้ข่าวสาร วิเคราะห์ปัญหา การวางแผน กำหนดเป้าหมาย การตัดสินใจ การปฏิบัติ การตรวจสอบ การติดตามประเมินผล การสรุปบทเรียน แก้ไขปรับปรุง รวมทั้งขยายผลและเผยแพร่ผลสู่สาธารณชน

ส่วนไพร์ตัน เดชะรินทร์ (2527, น. 186) ได้กล่าวสรุปหลักการและแนวทางการพัฒนาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน กล่าวคือ

1. ต้องยึดหลักความต้องการและปัญหาของประชาชนเป็นจุดเริ่มต้นของกิจกรรม
2. กิจกรรมต้องดำเนินการในลักษณะกลุ่ม เพื่อสร้างพลังกลุ่มในการรับผิดชอบ ร่วมกันสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกกลุ่ม

3. แนวทางการพัฒนาในกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ต้องคำนึงถึงขีดความสามารถของประชาชนที่รับดำเนินการต่อไป โดยไม่ต้องพึ่งพาทภายนอก โดยเฉพาะในระยะแรกต้องไม่ทุ่มเทใน

ลักษณะให้เปล่าโดยสิ้นเชิง ต้องทำให้ประชาชนเกิดความสำนึกเป็นเจ้าของกิจกรรมและสามารถทำต่อไปได้

4. กิจกรรมพัฒนาที่เข้าไปในชุมชนต้องสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม ความพร้อมของชุมชน

5. การเริ่มต้นกิจกรรมต้องอาศัยผู้นำชุมชน หมายถึง ผู้นำตามธรรมชาติที่ชาวบ้านเคารพนับถือ อย่างเช่น ผู้นำทางศาสนา ผู้นำที่ได้รับการเลือกตั้ง เพื่อที่จะเป็นผู้บุกเบิกและชักนำชาวบ้าน

6. ขั้นตอนการดำเนินงานต่าง ๆ ต้องทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ขั้นต้น คือ ร่วมหาข้อมูล ร่วมหาสาเหตุ ร่วมปรึกษาหรือแนวทางแก้ไขปัญหา ร่วมตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมปฏิบัติงาน ร่วมติดตามผลงาน จนถึงขั้นการบำรุงรักษาในระยะยาว

สรุป การพัฒนาโดยการมีส่วนร่วมนั้น ควรที่จะต้องคำนึงประชาชนที่อยู่ในพื้นที่เป็นหลัก โดยให้ประชาชนในฐานะเจ้าของพื้นที่ได้เป็นผู้ที่คิดทบทวนถึงความต้องการ และสภาพปัญหาที่ชุมชนกำลังประสบอยู่ เพราะว่าปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น คนในชุมชนเท่านั้นที่จะรู้ว่าอะไรเป็นปัญหาที่รุนแรงหรืออะไรเป็นปัญหาที่ไม่รุนแรง ตลอดจนร่วมกันตัดสินใจ ร่วมกันวางแผนพัฒนา ร่วมดำเนินงาน ร่วมประเมินผลในโครงการ หรือกิจกรรมที่ประชาชนร่วมกันทำ นอกจากนี้การมีส่วนร่วมของประชาชนควรใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นของตนเองมาจัดสรรให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนให้มากที่สุด

รูปแบบการมีส่วนร่วม

เนื่องจากการมีส่วนร่วมเป็นการให้ประชาชนได้ค้นหาคำศักยภาพ ความสามารถของชุมชนตนเองในการคิดและแก้ปัญหา รวมทั้งพัฒนาชุมชนให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดังนั้น การคิดการแก้ปัญหาของชุมชน จึงมีรูปแบบในการมีส่วนร่วม ดังนี้

นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527, น. 188) ได้แบ่งรูปแบบของการมีส่วนร่วม กล่าวคือ

1. ประชาชนมีส่วนร่วมโดยตรง (direct participation) โดยผ่านองค์กรจัดตั้งของประชาชน เช่น การรวมกลุ่มต่าง ๆ

2. ประชาชนมีส่วนร่วมทางอ้อม (indirect participation) โดยผ่านองค์กรผู้แทนประชาชน เช่น กรรมการกลุ่ม กรรมการหมู่บ้าน

3. ประชาชนมีส่วนร่วมโดยการเปิดโอกาส (open participation) โดยผ่านองค์กรที่ไม่ใช่ผู้แทนประชาชน เช่น สถาบันหรือหน่วยงานที่เชิญชวนหรือเปิดโอกาสให้ประชาชน เข้ามามีส่วนร่วมได้ทุกเวลา

ส่วน สุพรรณณี ไชยอำพร และ สมิต สมัครการ (อ้างถึงใน วันชัย เรืองอุดม, 2544, น. 28) ได้สรุปรูปแบบของการมีส่วนร่วม ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง (Genuine Participation) ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

2. การมีส่วนร่วมไม่แท้จริง เช่น การร่วมแรง ร่วมบริจาค เป็นต้น

สำหรับ อนงค์ พัฒนจักร (2535 อ้างถึงใน กิตติพงษ์ พิพิธกุล, 2544, น. 14) ได้กล่าวถึงรูปแบบการมีส่วนร่วมมี 3 รูปแบบ กล่าวคือ

1. การมีส่วนร่วมอย่างแข็งขัน (active) หมายถึง การเข้าร่วมตั้งแต่เริ่มโครงการ การวางแผน ตลอดจนเข้าร่วมการดำเนินงานและสนใจในผลงานการพัฒนา

2. การมีส่วนร่วมแบบไม่แข็งขัน (passive) หมายถึง การเข้าร่วมกิจกรรมโดยไม่ให้ความสำคัญกับการวางแผนและนโยบาย และไม่ให้ความสนใจในผลการดำเนินงาน

3. การมีส่วนร่วมอย่างเฉื่อยชา (inert) หมายถึง การเข้าร่วมโดยการถูกชักจูง หรือถูกบังคับ

สรุป การมีส่วนร่วมของประชาชน ไม่ว่าจะมาจากการที่ประชาชนรวมกลุ่มกันเองภายในชุมชนโดยที่ไม่ได้มีการจดทะเบียนกับทางราชการ หรือเป็นกลุ่มที่มีการจดทะเบียนตามกฎหมาย ซึ่งมีวัตถุประสงค์ที่แน่นอน ซึ่งเป็นการแสดงว่าประชาชนเต็มใจที่เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา จากลักษณะนี้จะทำให้ชาวบ้านเกิดความรู้สึกว่าโครงการหรือกิจกรรมต่าง ๆ ที่ได้ร่วมกันกระทำมีความหมายต่อตนเองและชุมชน ผลที่ตามมาจะเกิดความรู้สึกหวงแหนในกิจกรรมที่พัฒนาและต้องการที่จะพัฒนาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก แต่ถ้าการมีส่วนร่วมเกิดจากการบังคับ อาจทำให้การมีส่วนร่วมของประชาชนไม่ยั่งยืน อาจส่งผลให้โครงการหรือกิจกรรมต่าง ๆ ประสบความล้มเหลวได้

ลักษณะการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมเป็นการเปิดโอกาสและกระจายอำนาจให้ประชาชน ได้สามารถร่วมกันพัฒนาตนเอง ชุมชน องค์กร และสังคม ดังนั้นการมีส่วนร่วมจึงมีลักษณะต่าง ๆ ตามแต่ละท่านที่มีความรู้ และความชำนาญ ซึ่งได้สรุปไว้ ดังนี้

สากล สถิตวิทยานันท์ (2535, น. 169) ได้แบ่งขอบเขตของการมีส่วนร่วมของชุมชน ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ

2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงาน

3. การมีส่วนร่วมของชุมชนในผลประโยชน์

4. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมินผล

ส่วน ไพบูลย์ ตั่งมีลาภ (2545, น. 7) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมสามารถทำได้ดังนี้ กล่าวคือร่วมกันคิด ร่วมกันตัดสินใจ ร่วมกันวางแผน ร่วมกันทำ ร่วมกันติดตาม ร่วมกันรับผิดชอบ นอกจากนี้การมีส่วนร่วมของประชาชนอาจอยู่ในรูปของกระบวนการอย่างอื่น ๆ ด้วย กล่าวคือ ยงยุทธ บุราสิทธิ์ (อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543, น. 144) ได้กล่าวถึงลักษณะการมีส่วนร่วม ดังนี้

1. เป็นสมาชิก
2. เป็นสมาชิกที่เข้าร่วมประชุม
3. เป็นสมาชิกที่บริจาคเงินช่วยเหลือ
4. เป็นกรรมการ
5. เป็นประธานกรรมการ

การมีส่วนร่วมจะประสบผลสำเร็จได้ตามเป้าหมายที่ทุกคนคาดหวังไว้ นั้น จะต้องประกอบด้วยบุคคลหลายฝ่าย ดังที่ อาร์นสไตน์ (Arnstien, 1969, pp. 215-217 อ้างถึงใน เมตต์ เมตต์การุณจิต, 2547, น. 19-21) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมจะมีมากน้อยเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับความเป็นภาวะผู้นำว่ามีความเป็นประชาธิปไตยมากน้อยแค่ไหน ในการเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งอาร์นสไตน์ ได้แบ่งเป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมเทียม หรือไม่มีส่วนร่วม (Pseudo-Participation or Non-Participation) เป็นการที่ประชาชนไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

2. การมีส่วนร่วมพอเป็นพิธี หรือร่วมเพียงบางส่วน (Degree of Tokenism or Partial Participation) เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในบางเรื่องเท่านั้น อย่างมีการประชุมระดมความคิดเห็นต่าง ๆ ผู้นำจะฟังข้อเสนอความคิดเห็นของประชาชน แต่อาจจะไม่ปฏิบัติตาม เพราะผู้นำมีความคิดเห็นส่วนตัวอยู่แล้ว หรือความคิดเห็นนั้นไม่ตรงกับความคิดของผู้นำ

3. การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง (Degree of Citizen Power) เป็นการเปิดโอกาสให้ทุกคนมีส่วนร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ รวมทั้งร่วมในการบริหารจัดการร่วมกันเสมือนเป็นหุ้นส่วนซึ่งกันและกัน

สรุป ถ้าพิจารณาจะเห็นว่าลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชนหรือของชุมชนนั้น ประกอบด้วย การร่วมตัดสินใจ ดำเนินการ ประเมินผล หรือในลักษณะของการรวมกลุ่มกันของประชาชนที่ประกอบด้วย ประธาน กรรมการ และสมาชิก หรือการเป็นสมาชิกที่บริจาคเงินช่วยเหลือ

เท่านั้น ซึ่งไม่ว่าจะเป็นการมีส่วนร่วมลักษณะใดก็ตาม ถือว่าเป็นการเปิดโอกาสให้กับประชาชน ร่วมมือ ร่วมใจ ร่วมกันแสดงความคิดเห็น ความต้องการ ตลอดจนการร่วมกันดูแลบริหารจัดการ โครงการของชุมชนให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

ปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน

การมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการพัฒนาที่เปิดโอกาสให้ประชาชนร่วมคิด ร่วมแก้ปัญหา โดยที่ประชาชนเป็นผู้ที่ตัดสินใจในดำเนินการเองทุกขั้นตอน แต่ว่าการที่จะให้ประชาชนเกิด แรงกระตุ้น หรือความปรารถนาที่จะปรับปรุงแก้ไข ปัญหาของท้องถิ่นตนเองได้นั้น จึงประกอบด้วย ปัจจัยหลายประการ กล่าวคือ

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543, น. 152) กล่าวว่า การส่งเสริมการมีส่วนร่วม ยังมีความจำเป็นที่จะต้องส่งเสริมและกระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วม ซึ่งควรพิจารณาถึงปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่

1. ปัจจัยเกี่ยวกับกลไกของภาครัฐ การกำหนดนโยบายต้องคำนึงถึงความแตกต่าง ของวัฒนธรรมท้องถิ่น การสร้างช่องทางการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยระบบต่าง ๆ ของราชการ จะต้องเอื้ออำนวยให้แก่ประชาชน

2. ปัจจัยด้านประชาชน จะต้องมีความรู้ ความเข้าใจ และเป็นฝ่ายที่ตัดสินใจ ริเริ่ม กิจกรรม และรับผลประโยชน์ ตลอดจนมีการติดต่อประสานงานกับเจ้าหน้าที่หรือหน่วยงานอื่น ๆ ด้วย ควรได้รับการฝึกอบรม ศึกษาดูงาน และรับรู้ข่าวสารต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง

3. ปัจจัยด้านนักพัฒนา ต้องศึกษาชุมชนในทุก ๆ ด้าน ควรมีความรู้ ความเข้าใจใน เนื้อหากระบวนการมีส่วนร่วม และค้นหาผู้นำที่จะเป็นผู้ที่กระตุ้นให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็น ตลอดจนให้ข้อมูลข่าวสาร วัสดุ อุปกรณ์ที่จำเป็นและประสานหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง นักพัฒนาควร มีความจริง เพื่อให้ประชาชนเชื่อถือและศรัทธา

4. ปัจจัยจูงใจ โครงการพัฒนาควรตอบสนองต่อความต้องการของประชาชน

ซึ่งความเห็นดังกล่าวสอดคล้องกับ จินตนา เสมาเงิน (2539) “ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการดำเนินโครงการพัฒนาตำบล : ศึกษาเฉพาะกรณี จังหวัดปทุมธานี” ผลการศึกษาพบว่า การติดต่อสื่อสารกับผู้นำท้องถิ่นและเจ้าหน้าที่ของรัฐ ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ โครงการและความคาดหวังผลประโยชน์จากโครงการพัฒนา เป็นปัจจัยที่มีผลกับการมีส่วนร่วมของประชาชน

นอกจากการกระตุ้น ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนจากหน่วยภาครัฐ องค์กรพัฒนาแล้ว ยังประกอบด้วยปัจจัยอื่น ๆ อีก อย่างการศึกษาของ จงกลพัชร เจตนะจิตร (2546) “การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงเกษตรที่ยั่งยืน : ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการเรือชมสวนเลียบบคลองมหาสวัสดิ์ อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม” ผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมประกอบด้วย 8 ประการ คือ

1. รูปแบบของโครงการ
2. ความพร้อมของประชาชน
3. การประชาสัมพันธ์
4. ความเข้มแข็งของชุมชน
5. ผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ
6. สื่อมวลชน
7. การสนับสนุนจากภายนอก
8. ผู้บริหารโครงการ

ส่วนการศึกษาของ ประภาศรี พิทักษ์สันติสุข (2532, น. 32) “ศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการพัฒนาชนบท : ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการสุพรรณบุรี” ผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน แบ่งเป็น 2 ปัจจัย ได้แก่

1. ปัจจัยภายในตัวบุคคล เกิดจากความต้องการ ความหวัง ความรู้สึกร่วมประสงค์สิ่งต่าง ๆ
2. ปัจจัยภายนอกตัวบุคคล เกิดจากแรงผลักดันจากบุคคลอื่น หรือภาวะบีบคั้น นอกจากนี้พงพันธ์ เขียรหิรัญ (2539 อ้างถึงใน กิตติพงษ์ พิพิธกุล, 2544, น. 16) ได้กล่าวว่า การมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อผู้ถึงประโยชน์ที่จะได้รับ ซึ่งเกิดจากการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างผู้เข้าร่วมหรือได้รับความช่วยเหลือจากผู้เข้าร่วมคนอื่น ดังนั้นปัจจัยที่ทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมหรือไม่มีส่วนร่วม มีดังนี้
 1. บุคคลจะเข้าร่วมกิจกรรมได้ก็ต่อเมื่อกิจกรรมนั้น สอดคล้องกับความเชื่อพื้นฐานทัศนคติ ค่านิยม
 2. บุคคลจะเข้าร่วมกิจกรรมนั้น ก็ต่อเมื่อผลประโยชน์สอดคล้องกับของตนเอง รวมทั้งยังปกป้องผลประโยชน์ของตนเองด้วย
 3. บุคคลจะไม่เข้าร่วมกิจกรรมนั้น ถ้ากิจกรรมไม่สอดคล้องกับความคาดหวังของบุคคล
 4. การมีส่วนร่วมของบุคคลจะเข้าร่วมตามความพอใจและจะไม่เข้าร่วมเมื่อถูกบังคับ

5. การมีส่วนร่วมของบุคคลนั้นจะขึ้นอยู่กับความสามารถและโอกาส
6. บุคคลจะเข้าร่วมในกิจกรรม ต่อเมื่อได้รับการสนับสนุน กระตุ้นและจูงใจ

สรุป ปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าว พอจะสรุปได้ว่าการที่จะส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ต้องประกอบด้วย

1. ตัวบุคคลและชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมนั้น ควรจะต้องเกิดจากความต้องการ ความพร้อม ความเชื่อ ทศนคติ ตลอดจนจรรยาบรรณของประชาชนและท้องถิ่นนั้น ๆ
2. โครงการ หรือกิจกรรมต่าง ๆ ควรตอบสนองต่อความต้องการหรือปัญหาของประชาชน
3. การสนับสนุน ส่งเสริมจากรัฐบาล องค์กรพัฒนา และนักพัฒนา ควรให้ความรู้ต่าง ๆ ข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนการเอื้ออำนวยในการดำเนินการ ทั้งทางด้านเจ้าหน้าที่ที่จะลงไปให้คำปรึกษา ให้ความช่วยเหลือ สนับสนุนเงินงบประมาณที่จะให้แก่โครงการที่ประชาชนร่วมกันคิดค้นขึ้น

กระบวนการมีส่วนร่วม

การที่จะให้ประชาชนตื่นตัวและสนใจในการเข้ามามีส่วนร่วมนั้น กิจกรรม โครงการ จำเป็นต้องสอดคล้องกับความต้องการ ความเชื่อ ทักษะ ตลอดจนทัศนคติด้วย และนอกจากนั้น เพื่อให้กิจกรรมหรือโครงการบรรลุผล กระบวนการของการมีส่วนร่วมของประชาชนก็มีส่วนความสำคัญด้วยเช่นกันที่จะทำให้ไปสู่จุดหมายที่ตั้งไว้

พาลาภ สิงหเสนี และคณะ (2545, น. 49) ได้กล่าวถึงกระบวนการมีส่วนร่วม ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการริเริ่มวางแผนโครงการ เป็นขั้นที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหา ปัญหาและสาเหตุของปัญหาภายในชุมชน ร่วมตัดสินใจกำหนดความต้องการและจัดลำดับความสำคัญของความต้องการนั้น ๆ รวมทั้งร่วมกำหนดนโยบาย วัตถุประสงค์ กำหนดวิธีการและแนวทาง ดำเนินงาน
2. การมีส่วนร่วมในการดำเนินโครงการ เป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการทำประโยชน์แก่โครงการ เช่น ช่วยเหลือด้านทุนทรัพย์ วัสดุอุปกรณ์ และแรงงาน หรือโดย บริหารงาน ประสานงาน ตลอดจนประชาสัมพันธ์เกี่ยวกับโครงการให้ผู้อื่นทราบ
3. การมีส่วนร่วมในการติดตามประเมินผล เป็นขั้นที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการ ประเมินโครงการที่พวกเขาดำเนินการนั้น ว่าบรรลุวัตถุประสงค์หรือไม่ หรือมีการประเมินย่อย (formative evaluation) ซึ่งเป็นการประเมินผลความก้าวหน้า ซึ่งทำเป็นระยะ ๆ หรือการประเมิน ผลรวม (summative evaluation) เป็นการประเมินสรุปรอยอดของโครงการทั้งหมด

ส่วน บัณฑิต อ่อนดํา (อ้างถึงใน พิชชา บัวแย้ม, 2547, น. 26-27) ได้กำหนดขั้นตอนในการมีส่วนร่วมไว้อย่างชัดเจน ซึ่งประกอบด้วย 5 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การมีส่วนร่วมในขั้นการริเริ่มการพัฒนา ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาภายในชุมชน ตลอดจนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจกำหนดความต้องการของชุมชน และมีส่วนในการจัดลำดับความสำคัญของความต้องการด้วย

ขั้นตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมในขั้นการวางแผนการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย วัตถุประสงค์ของโครงการ กำหนดวิธีการ แนวทางในการดำเนินการ ตลอดจนกำหนดทรัพยากรที่จะใช้

ขั้นตอนที่ 3 การมีส่วนร่วมในขั้นการดำเนินการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างประโยชน์โดยการสนับสนุนทรัพยากร วัสดุอุปกรณ์ แรงงาน หรือเข้าร่วมบริหารงานประสานงานและดำเนินการขอความช่วยเหลือจากภายนอก

ขั้นตอนที่ 4 การมีส่วนร่วมขั้นการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ที่พึงได้จากการพัฒนา หรือยอมรับผลประโยชน์อันเกิดจากการพัฒนาทั้งด้านวัตถุและจิตใจ

ขั้นตอนที่ 5 การมีส่วนร่วมในขั้นประเมินผลการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้าร่วมประเมินว่า การพัฒนาที่ได้กระทำไปนั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์เพียงใด

นอกจากนี้การมีส่วนร่วมสามารถจะเกิดขึ้นได้ในทุกโอกาส ทุกสถานที่ อย่างใน ส่วนการพัฒนาชนบท กระบวนการมีส่วนร่วมก็มีส่วนสำคัญด้วยเช่นเดียวกัน ดังที่ วิรัช วิรัชนิภาวรรณ (อ้างถึงใน สานิตย์ เวียงเพิ่ม, 2544, น. 25) ได้กล่าวว่ากระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบทประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

1. ศึกษาชุมชน คือ การค้นหาปัญหาและความต้องการของชุมชน โดยนักพัฒนาศึกษาและเรียนรู้ความเป็นอยู่ของชุมชน ทรัพยากรสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ในชุมชนร่วมกับประชาชน โดยใช้วิธีการสังเกต และสัมภาษณ์ ทั้งทางตรงและทางอ้อม

2. วางแผนเพื่อแก้ปัญหา โดยมีการรวมกลุ่มอภิปราย แสดงความคิดเห็น นักพัฒนาเป็นผู้ประสานงาน โดยคอยจัดลำดับผู้อภิปราย และสรุปประเด็นสำคัญ ส่วนชาวบ้านควรได้มีโอกาสเข้ามาร่วมอภิปรายแสดงความคิดเห็นอย่างเต็มที่ และนักพัฒนาต้องกระตุ้นเร่งเร้าให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็นให้มากที่สุด

3. การลงมือปฏิบัติตามแผน หรือวิธีการได้ร่วมกันตัดสินใจแล้วจากขั้นตอนที่ 2 โดยชาวบ้านมีส่วนร่วม ในขั้นตอนนี้จะต้องได้รับความศรัทธา และเชื่อมั่นในตนเองที่จะพัฒนาชุมชน

4. การประเมินผลโดยชาวบ้าน และนักพัฒนา จะร่วมกันกำหนดขั้นตอนย่อย ๆ ต่าง ๆ ในการทำงานประเมินผล ตลอดจนดูแลปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างประเมินผล เพื่อที่จะแก้ไขได้ทันที

สรุป จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องสามารถสรุปได้ว่า กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ประกอบด้วย

1. การศึกษาชุมชนของตนเองอย่างรอบด้านก่อน เพื่อที่จะได้เห็นส่วนที่มีประโยชน์ และข้อจำกัดของตนเอง ซึ่งการมองตนเองอย่างรอบด้านจะทำให้สามารถค้นหาปัญหา ความต้องการของชุมชน และทำให้สามารถการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา/ความต้องการได้ว่าสิ่งใดควรที่จะได้รับการแก้ไขก่อน ตลอดจนพิจารณาถึงทรัพยากรภายในชุมชนที่จะใช้ในการแก้ปัญหาด้วย

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนของชุมชน โดยชุมชนจะแสดงความคิดเห็นและร่วมวางแผนโครงการ วัตถุประสงค์ วัตถุประสงค์ แนวทางการดำเนินงาน

3. การดำเนินการตามพัฒนาตามโครงการที่ประชาชนได้ตกลงร่วมกัน โดยมีการระดมเงินทุน แรงงาน การประสานกับบุคคลภายนอก

4. การประเมินผลประโยชน์ที่ได้รับจากการพัฒนา เป็นการพิจารณาว่าโครงการหรือกิจกรรมดังกล่าว ประชาชนได้ผลประโยชน์มากน้อยแค่ไหนและประชาชนยอมรับผลที่เกิดขึ้นได้หรือไม่จะเป็นผู้ที่ประเมินเอง

5. การประเมินผลการพัฒนา เป็นประเมินผลว่าโครงการพัฒนานี้บรรลุวัตถุประสงค์หรือไม่ มีอุปสรรคประการใดบ้าง

แนวคิดการพึ่งตนเอง

โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่มุ่งสร้างงาน สร้างรายได้ให้แก่ประชาชน ชุมชนท้องถิ่น การที่ประชาชนมีรายได้ที่จะสามารถดูแลตนเองและครอบครัวของตนเองได้นั้น ก็จะเป็นที่มาซึ่งการพึ่งตนเองของประชาชนได้ต่อไปในอนาคต เพราะฉะนั้น แนวคิดการพึ่งตนเองจึงเป็นผลประการหนึ่งที่โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ประสงค์ที่จะให้เกิดขึ้นในที่สุด ซึ่งแนวคิดการพึ่งตนเองนั้น ได้มีนักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมาย อาทิ ภมรรัตน์ สุธรรม (2531, น. 39) ได้กล่าวว่าแนวคิดในการพึ่งตนเอง เป็นแนวคิดของการพัฒนาที่ใช้ชุมชนเป็นฐานการพัฒนา (Community-based development approach) โดยสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการอยู่

ร่วมกันอย่างผสมกลมกลืน และเน้นการอยู่รอดได้ด้วยตนเอง ซึ่งการที่ชุมชนจะสามารถพึ่งตนเอง และสร้างความเข้มแข็งในทุก ๆ ด้านได้นั้น ควรที่จะเกิดจากความพยายามของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลที่จะกระทำการเพื่อสนองความต้องการในการดำรงชีวิตของตน ในทางที่สามารถจะพัฒนา และแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง โดยใช้ทรัพยากรที่มีและภายใต้สภาพแวดล้อมที่เป็นอยู่ให้มากที่สุด เพื่อลดการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอก รวมทั้งเป็นการเพิ่มศักยภาพในการพัฒนาตนเองต่อไป (สุพรรณิ ไชยอำพร อ้างถึงใน เรวัตี ตันนุกิจ, 2543, น. 14)

สำหรับพระมหายุทธนา ศิริวรรณ (2544, น. 19) ได้กล่าวว่า การพึ่งตนเอง หมายถึง การดำรงสถานภาพของตนเอง ครอบครัว หรือชุมชนได้ด้วยความสามารถของตนเอง โดยไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของสิ่งใด หรือบุคคลใด มีความสามารถในการกำหนดอนาคตของตนเองได้อย่างมีวิจรรณญาณ

ซึ่งความหมายดังกล่าวมีความสอดคล้องใกล้เคียงกับ สุพรรณิ ไชยอำพร (อ้างถึงใน เรวัตี ตันนุกิจ, 2543, น. 14) ได้กล่าวว่า ความพยายามพึ่งตนเองจะเกิดขึ้นได้จะต้องมีคุณสมบัติ ดังนี้

1. มีเสรีภาพ ในการคิด พุด กระทำ หรือตัดสินใจตามความต้องการภายใต้กฎเกณฑ์
2. มีความเสมอภาค ในการเรียนรู้ หรือการได้มาในสิ่งต่าง ๆ
3. มีความเป็นไท กล่าวคือ สังคมจะต้องไม่ถูกครอบงำ โดยผู้หนึ่งผู้ใด หรือจากอิทธิพลภายนอกจนขาดอำนาจในการดำเนินกิจการของตนเองอย่างอิสระ
4. มีศักดิ์ศรีในการร่วมมือ ร่วมคิด ร่วมปฏิบัติ
5. มีศักยภาพ ความสามารถในการพัฒนา

นอกจากนี้ การพึ่งตนเองของประชาชนหรือชุมชนนั้น จะประสบความสำเร็จและสามารถที่จะพึ่งตนเองหรือสามารถยืดหยัดได้ด้วยตนเอง ควรมีเงื่อนไข ดังนี้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อ้างถึงใน ประเวศ วะสี, 2531, น. 108)

1. การพัฒนาจะต้องทำเป็นแบบกลุ่ม (Collective) ชาวบ้านจะต้องอยู่ร่วมรวมกันเป็นชุมชน หมู่บ้าน
2. ต้องมีจิตสำนึก มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (Mutual Aid)
3. จิตสำนึกจะต้องผลิตซ้ำขึ้นมาได้ คือ ต้องให้มันสร้างขึ้นมาใหม่ให้แจ่มชัดต่อเนื่อง
4. มีการรวมตัวกันในรูปสหพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ต้องมีการรวมตัวกันเป็นกลุ่มในหน่วยย่อย คือ ในหมู่บ้าน และหมู่บ้าน และหมู่บ้านเหล่านี้สามารถรวมตัวกันเป็นสหพันธ์ กล่าวคือ ต้องพัฒนาให้เป็นเขต เขตควรมี ยุ้งฉาง โรงเรียน และศูนย์วัฒนธรรม สามารถต่อรองกับสถาบันภายนอก เช่น พ่อค้าและรัฐได้อย่างมีพลัง เพื่อก่อให้เกิดเครือข่ายหมู่บ้าน

5. ประสานวัฒนธรรม ส่งเสริมให้ชาวบ้านประสานวัฒนธรรมของตนเองกับกลุ่มคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมด้วย

6. ชุมชนควรมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับสภาวะแวดล้อมธรรมชาติด้วย

แต่อย่างไรก็ตาม การพึ่งตนเองของประชาชนไม่ควรที่จะคำนึงถึงเฉพาะตัวบุคคลเท่านั้น สังคมและสิ่งแวดล้อมก็ควรที่จะคำนึงถึงด้วยเช่นเดียวกัน เพื่อที่ให้เกิดความสมดุลทั้งในส่วนของบุคคลและบริบทสังคมแวดล้อมด้วย ดังที่ เสน่ห์ จามริก กล่าวว่าการให้ท้องถิ่นนั้นสามารถพัฒนาตนเองได้ สามารถพึ่งตนเองได้และก็พัฒนาอย่างยั่งยืน ซึ่งหมายความว่า เป็นความยั่งยืนทั้งตัวเอง ยั่งยืนในฐานะทรัพยากรธรรมชาติหรือสภาพแวดล้อม ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่มีความเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน เปรียบเสมือนเป็นสองด้านของเหรียญอันเดียวกัน เพราะฉะนั้น การพึ่งตัวเอง ไม่ใช่คนยั่งยืนเพียงอย่างเดียว แต่ว่าหมายความว่าตัวฐานทรัพยากร ซึ่งเป็นอีกด้านหนึ่งของชีวิตและสังคม ก็จะต้องเป็นด้านที่จะต้องคำนึงถึงด้วยเช่นเดียวกัน (www.thaitopic.com/mag/soc/Saneh.htm) ซึ่งความคิดเห็นดังกล่าว ผู้ศึกษาเห็นด้วย เพราะว่าสังคมต้องประกอบไปด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ร่วมกัน ดังนั้น การที่ประชาชนจะสามารถพัฒนาและแก้ปัญหาต่าง ๆ จนสามารถพึ่งตนเองได้นั้น จึงต้องอาศัยความคิดของตนเองในการวิเคราะห์ปัญหา ตลอดจนมีการใช้ทรัพยากรต่าง ๆ อาทิ เช่น น้ำ อากาศ หรือสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ตัวเรา เป็นต้น มาเป็นส่วนประกอบที่จะทำให้งานนั้นบรรลุผลตามเป้าหมายได้ และโดยเฉพาะกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นกลุ่มประชาชนที่มีอาชีพดั้งเดิม คือ การทำการเกษตร อย่างการปลูกผัก แต่ทางกลุ่มฯ ได้เปลี่ยนจากการใช้ปุ๋ยเคมีมาเป็นการใช้ปุ๋ยจากธรรมชาติแทน ซึ่งการกระทำดังกล่าวเท่ากับว่าเป็นการรักษาอาชีพดั้งเดิมของตนเองไว้ นอกจากนี้ยังเป็นการลดต้นทุน และที่สำคัญยังเป็นการรักษาสิ่งแวดล้อมของทั้ง น้ำ ดิน อากาศไม่ให้ถูกทำลายไปด้วย เพราะฉะนั้นการพึ่งตนเองจึงควรที่จะมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งคนและสิ่งแวดล้อมรอบตัวเรา เพื่อที่จะได้นำมาซึ่งการพัฒนาตนเองอย่างยั่งยืนตลอดไป

นอกจากนี้ยังมีการให้ความหมายที่น่าสนใจ อาทิเช่น จุลสารทางเลือกการพัฒนา ปีที่ 3 ฉบับที่ 3-4 กล่าวว่า “การพึ่งตนเอง” น่าจะมีความหมายเป็นเชิงสัมพันธ์ กล่าวคือ พึ่งตนเองในขณะที่พึ่งพาผู้อื่น เป็นการพึ่งพาที่นำไปสู่การไม่พึ่งพา คือ เป็นการพึ่งพาอาศัยกันอย่างรู้เท่าทัน และกรอบการมองเรื่องการพึ่งพานี้จะต้องไม่มุ่งแข่งขัน หรือไม่มุ่งครอบงำเหนือกว่า แต่เป็นการมุ่งสู่ความเป็นไทต่อกัน การช่วยเหลือกันเป็นสิ่งจำเป็น คือ พึ่งพาในสิ่งที่เราไม่มี เกื้อกูลสิ่งที่เรามีให้ผู้อื่น การพึ่งพานี้ทำไปเพื่อให้แต่ละชุมชนพึ่งตนเองได้ (www.cdswtu.com/index.php?option=content&task=view&id=159&Itemid=34)

สรุป จากคำนิยามดังกล่าวข้างต้น การพึ่งตนเอง หมายถึง การพยายามช่วยเหลือตนเอง ต่อสถานการณ์ต่าง ๆ ที่กำลังประสบอยู่ ด้วยการพยายามสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในทุก ๆ ด้าน รวมถึงการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างมีอิสระ เสรีภาพ โดยไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของสิ่งใด หรือของบุคคลใด ตลอดจนมีการอาศัยความคิด กำลังความสามารถของตนเองในการกำหนดแนวทาง พัฒนาและแก้ปัญหา จนสามารถแก้ปัญหาจนประสบความสำเร็จและสามารถยืดหยัดได้ด้วยตนเอง ต่อไป

ระดับการพึ่งตนเอง

ในสภาพปัจจุบันสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว รวมถึงปัญหาและความต้องการของบุคคล ชุมชน สังคมต่าง ๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้นการพึ่งตนเองจึงมีระดับของการพึ่งตนเองที่แตกต่างกัน ดังที่ ณรงค์ หุตานุกิจ (2531, น. 39) ได้กล่าวถึงการพึ่งตนเองว่า สามารถแบ่งได้ 3 ระดับ โดยใช้ระยะเวลาเป็นตัวกำหนด กล่าวคือ

1. ในระยะสั้น หมายถึง การพึ่งตนเองในระดับครอบครัวชาวชนบท
2. ในระยะปานกลาง หมายถึง การพึ่งตนเองในระดับกลุ่ม
3. ในระยะยาว หมายถึง การพึ่งตนเองระดับภาคหรือระดับประเทศ กลุ่มต่าง ๆ หรือสถาบันต่าง ๆ ให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการพึ่งตนเอง

นอกจากนี้ กัลตุง (Galtung อ้างถึงใน เรวดี ตันนุกิจ, 2543, น. 17-18) ได้แบ่งระดับของความพยายามพึ่งตนเอง ออกเป็น 4 ระดับ ซึ่งมีเป้าหมายและวิธีดำเนินการที่แตกต่างกัน ได้แก่

1. ระดับบุคคล (Individual Level) มีเป้าหมายเพื่อให้สมาชิกสามารถดำรงอยู่ได้ในสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และสังคมปัจจุบันโดยมุ่งให้เกิดประโยชน์สูงสุด และต้องไม่คุกคามสภาพแวดล้อมจนเกิดอันตราย พยายามให้ประชาชนยืนอยู่บนขาของตนเองมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ คือ พยายามใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นอย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งส่งเสริมให้มีการผลิตและกระตุ้นให้ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมเพิ่มขึ้น

2. ระดับท้องถิ่น (Local Level) มีเป้าหมายหลัก คือ ความสามารถพัฒนาได้ (Viability) ของชุมชน หรือโครงการพัฒนาต่าง ๆ ในชุมชน วิธีที่ใช้จึงมักได้แก่ การให้ประชาชนมีส่วนร่วม รวมทั้งการกระจายอำนาจ

3. ระดับประเทศ (National Level) มีเป้าหมายที่มุ่งพยายามตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานแก่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ โดยพยายามใช้ทรัพยากรในประเทศ วิธีการหลักที่นิยมใช้ คือ การสร้างความสมดุล ระหว่างเมืองกับชนบท หรือพยายามสร้างความสมดุลระหว่างรายรับและรายจ่าย

4. ระดับระหว่างประเทศ (International Level) ความพยายามพึ่งตนเองในระดับนี้มีเป้าหมายที่จะปรับปรุงความสัมพันธ์และเพิ่มอำนาจต่อรอง ดังนั้น วิธีการหลักที่นิยมใช้ ได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เพื่อปรับให้มีความร่วมมือทางเศรษฐกิจและเทคโนโลยี

สรุป การพึ่งตนเองที่กล่าวมานั้น มีตั้งแต่ระดับบุคคลไปจนถึงการพึ่งตนเองในระดับระหว่างประเทศ ซึ่งการพึ่งตนเองไม่ว่าจะระดับใดก็ตาม ถ้าสามารถกระทำให้เกิดขึ้นได้จริง ก็จะส่งผลให้สังคมในโลกนี้มีแต่ความเอื้ออาทร ไม่เบียดเบียนกันและมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ลักษณะและรูปแบบของการพึ่งตนเอง

การพึ่งตนเองนั้นได้มีผู้ให้คำอธิบายและได้มีผู้ที่ทำการศึกษาเรื่องดังกล่าว ซึ่งจากการศึกษาของ วรวิณี แมเกตู (2545, น. บทคัดย่อ) การพัฒนาตัวบ่งชี้ความสามารถในการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบท ผลการศึกษาพบว่า รูปแบบและกระบวนการในการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบทที่สามารถพึ่งตนเองได้ กล่าวคือ

1. การพัฒนาสู่การพึ่งตนเองได้ของครอบครัว มี 5 ประการ คือ
 - 1.1 การทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ของตนเอง
 - 1.2 การสร้างรายได้เพิ่มให้แก่ครอบครัว
 - 1.3 การลดรายจ่ายของครอบครัว
 - 1.4 การรวมกลุ่มทำกิจกรรมการออมและกิจกรรมด้านอาชีพเสริม
 - 1.5 การมีกระบวนการเรียนรู้ของตนเองทั้งในด้านเทคโนโลยี สุขภาพ เศรษฐกิจ ทรัพยากร จิตใจ สังคมวัฒนธรรม
2. การพัฒนาสู่การพึ่งตนเองได้ของชุมชน มี 9 ประการ คือ
 - 2.1 การวิเคราะห์ปัญหาและเรียนรู้ตนเอง
 - 2.2 การสร้างวิสัยทัศน์และกลยุทธ์ในการพัฒนา
 - 2.3 การแสวงหาแหล่งเงินทุนเพื่อการพัฒนา
 - 2.4 การสร้างกลุ่มเพื่อใช้กระบวนการกลุ่มสร้างคน
 - 2.5 การจัดตั้งกลุ่มอาชีพและหาแนวทางการพัฒนากลุ่มอาชีพ
 - 2.6 มีกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน
 - 2.7 การจัดระบบบริการหมู่บ้าน
 - 2.8 การสร้างจิตสำนึกในการพึ่งตนเอง
 - 2.9 การขอรับการสนับสนุนจากภายนอก

ส่วน สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (อ้างถึงใน จำเนียร บุญมาก และคณะ, 2547, น. 8) ได้อธิบายว่า การที่ชุมชนชนบทจะสามารถพึ่งตนเองได้จะต้องมีการพึ่งพาตนเองได้ ดังนี้

1. การพึ่งพาตนเองได้ทางเทคโนโลยี (Technological Self-Reliance) หมายถึง การมีปริมาณและคุณภาพของเทคโนโลยีทางวัตถุ การรู้จักใช้อย่างมีประสิทธิภาพ การบำรุงรักษา ให้คงสภาพดีอยู่เสมอเพื่อใช้งานเทคโนโลยี ในความหมายนี้ รวมทั้งของสมัยใหม่และของดั้งเดิม ของท้องถิ่นที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน”

2. การพึ่งพาตนเองได้ทางเศรษฐกิจ (Economic Self-Reliance) หมายถึง ความสามารถในการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ (ทำมาหาเลี้ยงชีพ) ที่มีความมั่นคงสมบูรณ์พอสมควร

3. การพึ่งพาตนเองได้ทางทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Self-Reliance) หมายถึง การมีทรัพยากรธรรมชาติ และความสามารถในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้น และความสามารถในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้ดำรงอยู่ ไม่ให้เสื่อมเสียหมดไป

4. การพึ่งพาตนเองได้ทางจิตใจ (Psychological Self-Reliance) หมายถึง สภาพจิตใจที่กล้าแข็งในการที่จะต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคในการหาเลี้ยงชีพ การพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้า

5. การพึ่งพาตนเองได้ทางสังคม (Social Self-Reliance) หมายถึง สภาพการณ์ที่กลุ่มคนกลุ่มหนึ่ง ๆ มีความเป็นปึกแผ่น มีผู้นำที่มีประสิทธิภาพสามารถนำกลุ่มคนให้ปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ

การศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยา

ในการวิจัยแต่ละครั้ง ผู้วิจัยจะต้องมีกระบวนทัศน์ในการวิจัย (Research Paradigms) ซึ่งหมายถึง วิธีการที่ใช้ในการแสวงหาความรู้ ดังนั้นกระบวนทัศน์จะเป็นตัวกำหนดเงื่อนไขกรอบจำกัดความคิดของบุคคล ในการกำหนดปัญหาและวิธีการที่ใช้ในการวิจัย (นิศา ชูโต, 2545, น. 7) ซึ่งกระบวนทัศน์หลักของการวิจัยมี 2 กระแส คือ กระบวนทัศน์ปฏิฐานนิยม (การวิจัยเชิงปริมาณ) ที่มุ่งแสวงหาความจริงเชิงสาเหตุ และใช้รูปแบบคณิตศาสตร์เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ และกระบวนทัศน์ปรากฏการณ์วิทยา (การวิจัยเชิงคุณภาพ) ซึ่งเน้นภาพรวมและบริบทรอบด้าน ประกอบกับการตีความเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจในสถานการณ์นั้น ๆ (นิศา ชูโต, 2545, น. 11) ดังนั้นในการวิจัยในแต่ละเรื่องหรือแต่ละประเด็น ย่อมขึ้นอยู่กับผู้วิจัยว่ามีกรอบแนวคิดอย่างไร และได้ใช้วิธีการใดในการแสวงหาความจริงหรือข้อสรุปในประเด็นที่สงสัยในเรื่องนั้น ๆ

อย่างการศึกษาเรื่อง การมีส่วนร่วมของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษในการสร้างสรรค์ผลิตภัณฑ์หนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ใช้กระบวนทัศน์ปรากฏการณ์วิทยา (การวิจัยเชิงคุณภาพ) ซึ่งการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น เป็นกระบวนการแสวงหาความรู้ที่เป็นจริง

โดยธรรมชาติ และพยายามสร้างความรู้ ความเข้าใจจากการมองภาพอย่างรอบด้าน และใช้วิธีการวิเคราะห์ตีความหมายในแบบอุปนัยเป็นวิธีวิเคราะห์ข้อมูล (กิติพัฒน์ นนทปัทมะดุลย์, 2546, น. 46) ซึ่งจากความหมายดังกล่าวเป็นการที่ต้องการให้ผู้ที่จะศึกษาหรือนักวิจัยเข้าใจ ถึงความคิด ความเชื่อ ประสบการณ์ และโลกทัศน์ของบุคคลต่าง ๆ ที่มีต่อสถานการณ์นั้น ๆ โดยที่ไม่มีการปรุงแต่งใด ๆ ทั้งสิ้น แล้วนำความรู้ที่ได้จากอธิบาย มาตีความหมาย และสรุปเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

แม้ว่าการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพนั้นจะเป็นการศึกษาคนในสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่เป็นอยู่ แต่ในการแสวงหาความรู้ดังกล่าว ก็ต้องมีทฤษฎีรากฐานมาค้ำยันในการแสวงหาความจริงด้วย เพื่อให้จะทำให้การวิจัยเชิงคุณภาพน่าเชื่อถือ และทำให้การแสวงหาความจริงเป็นไปอย่างมีกรอบและหลักเกณฑ์ ผู้ศึกษาจึงเลือกการศึกษาระบบ “ปรากฏการณ์วิทยา” มาใช้ในการศึกษาของ กระบวนการมีส่วนร่วมของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ ในเขตชานเมืองกรุงเทพมหานคร

ดังที่ เอ็ดมุนด์ เฮช. ฮูสเซิร์ล (Edmund H. Husserl อ้างถึงใน กิติพัฒน์ นนทปัทมะดุลย์, 2546, น. 68) ได้ให้ความหมาย “ปรากฏการณ์วิทยา” หมายถึง การที่บุคคลจะอธิบายสรรพสิ่งตลอดจนประสบการณ์ที่เขามีต่อสิ่งต่าง ๆ ซึ่งได้ผ่านการรับรู้ของบุคคลได้นั้น ต้องเกิดขึ้นจากประสบการณ์โดยผ่านการรับรู้ การให้ความหมาย และการแปลความหมาย ที่มีการอธิบายและพรรณนาโดยละเอียดเป็นเรื่องเดียวกัน และในการจะนำแนวคิดปรากฏการณ์วิทยามาประยุกต์ในการวิจัยเชิงคุณภาพ ต้องแยกแยะประเด็นเกี่ยวกับ เนื้อหา และวิธีการ ซึ่งในส่วนของเนื้อหาจะให้ความสำคัญว่า บุคคลนั้น ๆ ได้ประสบการณ์และการตีความเกี่ยวกับโลกอย่างไร และในส่วนวิธีการเราจะเรียนรู้ประสบการณ์ของบุคคลอื่นได้จริง เราต้องเข้าไปอยู่ในประสบการณ์นั้นจริง ๆ โดยใช้วิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (นิศา ชูโต, 2545, น. 41)

ดังนั้น เพื่อที่จะทำความเข้าใจถึงกระบวนการการมีส่วนร่วมของกลุ่มเกษตรกรปลูกผักปลอดสารพิษ ในโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์อย่างลึกซึ้ง และเพื่อที่จะเข้าใจในความคิด ความเชื่อ ตลอดจนทัศนคติต่อการมีส่วนร่วมของเกษตรกรที่ตัดสินใจเข้าร่วมโครงการดังกล่าวอย่างละเอียดทุกขั้นตอน ผู้ศึกษาจึงจะเข้าไปสังเกตอย่างมีส่วนร่วมกับสมาชิกกลุ่ม ด้วยการลงพื้นที่จริงและเข้าไปสร้างความสัมพันธ์ภาพกับสมาชิกกลุ่ม ตลอดจนคลุกคลีทำความรู้จักในทุก ๆ ส่วนของชุมชน รวมทั้งร่วมในส่วนของกิจกรรมต่าง ๆ อาทิ การเก็บผัก การทำปุ๋ย การประชุมกลุ่มที่จะจัดโดยเจ้าหน้าที่เกษตรกับเจ้าหน้าที่สำนักงานเขต และการสัมภาษณ์กลุ่มสมาชิกด้วย ซึ่งจะทำให้ทราบว่สมาชิกแต่ละคนมีความคิด ทัศนคติอย่างไรในการตัดสินใจเข้าร่วมการจัดทำโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ได้อย่างแท้จริง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการทบทวนวรรณกรรมในส่วนที่เกี่ยวข้อง พอจะสรุปการมีส่วนร่วมได้ว่า การมีส่วนร่วมเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชน และชุมชนทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ ร่วมกันค้นหาสาเหตุปัญหาของตนเอง ร่วมกันตัดสินใจและแก้ปัญหา ตลอดจนพัฒนาชุมชน ประเทศของตนเอง ให้มีความเจริญ ซึ่งจากการศึกษาของ ประภาศรี พิทักษ์สันติสุข (2532) “ศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการพัฒนาชนบท ศึกษาเฉพาะโครงการสุพรรณบุรี” ผลการศึกษาพบว่า ผู้ที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านติดต่อกันเป็นระยะเวลาานาน มีแนวโน้มที่จะเข้าร่วมในการพัฒนามากขึ้น ซึ่งอาจเป็นเพราะว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชนระยะเวลานานนั้น ย่อมเห็นถึงความเป็นมาและสภาพของปัญหาของตนมาก ดังนั้นจึงต้องการที่จะพัฒนาชุมชนตนเองให้มีความเจริญ และในของส่วนปัจจัยทางด้านการเมือง การถูกชักจูงจากบุคคลในวงราชการ และการนิเทศงานกับชุมชนมีความสัมพันธ์กับการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งจากการศึกษานี้สอดคล้องกับการศึกษาของจินตนา เสมารเงิน (2539, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการดำเนินโครงการพัฒนาตำบล : ศึกษาเฉพาะกรณี จังหวัดปทุมธานี” ผลการศึกษาพบว่า การติดต่อกับสื่อสารกับผู้นำท้องถิ่นและเจ้าหน้าที่ของรัฐมีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมของประชาชน และจากการศึกษาของ นิสภัทร์ นวลกำแหง (2543, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาลำตะคอง กรณีศึกษาชุมชนทุ่งสว่าง-ศาลาลอย อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา” ผลการศึกษาพบว่า สถานภาพในชุมชน การรับรู้ข่าวสาร และการร่วมกิจกรรมกับกลุ่มและองค์กรนอกกลุ่ม เป็นปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วม

นอกจากนี้ยังพบว่าปัจจัยด้าน “ผู้นำและความคาดหวังจากผลประโยชน์ที่จะได้รับ” มีผลต่อการทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในชุมชน อาทิ การศึกษาของ วันเพ็ญ วอกกลาง (2534, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาการมีส่วนร่วมของเกษตรกรในโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็ก” ผลการศึกษาพบว่า ปัจจัยด้านผู้นำอย่างเดียวมีผลโดยตรงต่อการเข้าร่วมของกลุ่มเกษตรกร ส่วน ปุญญา บุญเจือ (2536, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน : ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการประสานความร่วมมือพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ จังหวัดร้อยเอ็ด” ผลการศึกษาพบว่า ความเป็นผู้นำและการคาดหวังผลตอบแทนเป็นปัจจัยที่มีผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ ชุษณา ก้อนจันทศ (2537, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาการมีส่วนร่วมของสมาชิกนิคมสร้างตนเองในการพัฒนาคุณภาพชีวิตตามความจำเป็นพื้นฐานด้านที่อยู่อาศัย : ศึกษาเฉพาะกรณีนิคมสร้างตนเองกระเสี้ยว จังหวัดสุพรรณบุรี” ผลการ

ศึกษาพบว่า ลักษณะผู้นำ ความคาดหวังผลประโยชน์ที่จะได้รับ มีผลต่อการเข้ามีส่วนร่วมของสมาชิกนิคมสร้างตนเอง

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการมีส่วนร่วมดังกล่าวข้างต้นนั้น เป็นแต่เพียงผลของการมีส่วนร่วมของชุมชนในภาพโดยรวมเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันการมีส่วนร่วม เป็นกระบวนการที่ทุกคนต้องการให้เกิดขึ้นในสังคม เพราะเปรียบเสมือนเป็นการกระจายอำนาจในการปกครอง ดูแลตนเอง ให้สามารถที่จะยืนหยัดได้ด้วยตนเอง อย่างกรณีของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่ต้องการให้ประชาชนและชุมชนท้องถิ่น ทุกคนมีส่วนร่วมในการผลิตสินค้า โดยใช้วัตถุดิบ และภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเองเป็นหลัก เพื่อที่จะเป็นการสร้างงาน สร้างรายได้ให้กับประชาชน เพื่อให้พวกเขาจะได้มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ทำให้คนหนุ่มสาวไม่ต้องอพยพไปหางานทำในกรุงเทพฯ หรือตามโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ซึ่งการที่ประชาชน หรือชุมชนจะสามารถพัฒนาทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นให้เป็นสินค้าได้ ต้องอาศัยความร่วมมือ ร่วมแรง และร่วมใจของทุกคนในชุมชน

ดังนั้น โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ก็เช่นกันที่ต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป็นส่วนสำคัญด้วยเช่นกัน ซึ่งจากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ สามารถแยกผลการศึกษาได้ดังนี้

1. ด้านการเข้ามามีส่วนร่วม จากการศึกษาของ เดโช แสนภักดี (2546, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมในโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ของสมาชิกกลุ่มอาชีพจังหวัดขอนแก่น” ผลการศึกษาพบว่า สมาชิกกลุ่มอาชีพ จังหวัดขอนแก่น มีความคาดหวังผลประโยชน์ตอบแทนจากการเข้าร่วมโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ และการศึกษาของ วรพล อัฐวงศ์ (2547, น. 125) “การมีส่วนร่วมของสมาชิกไวน์อูโมงค์ ลำพูน จำกัด ในโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ตำบลอูโมงค์ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน” ผลการศึกษาพบว่า สมาชิกให้ความสำคัญแต่ผลประโยชน์ตอบแทนที่จะได้รับเท่านั้น ซึ่งการศึกษาของ เดโช แสนภักดี (2546) และ วรพล อัฐวงศ์ (2547, น. 125) สอดคล้องกับการศึกษาของ ปฤษฎา บุญเจือ (2536) และชุษณา ก้อนจันทร์ (2537, น. บทคัดย่อ) ที่กล่าวมาข้างต้น

2. ด้านความพร้อมของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ จากการศึกษาของ พีระพงษ์ เงินงาม (2546, น. 81) “ปัจจัยที่มีผลต่อความพร้อมของกลุ่มชุมชนในโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ จังหวัดเชียงใหม่” ผลการศึกษาพบว่า เงินทุนเป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้ชุมชน มีความพร้อมทั้งด้านการผลิต การส่งเสริมการจำหน่าย การบรรจุหีบห่อ และการบริหารจัดการ นอกจากนี้การจัดทำบัญชียังเป็นอีกหนึ่งปัจจัยต่อความพร้อม เพราะว่าการจัดทำบัญชีแสดงว่ากลุ่มนั้นมีการดำเนินการที่มีระบบ

3. ด้านการดำเนินการของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ จากการศึกษาของ รักนิกร แสนทวีสุข (2547, น. บทคัดย่อ) “ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการดำเนินงานของกลุ่ม อาชีพตามโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์” ผลการศึกษาพบว่า ระยะเวลาการจัดตั้งกลุ่ม เงินทุน กรรมการกลุ่มและสมาชิก การได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ ซึ่งการศึกษาของ รักนิกร แสนทวีสุข มีความสอดคล้องกับการศึกษาของ ประภาศรี พิทักษ์สันติสุข (2532) และจินตนา เสมาเงิน (2539) ที่กล่าวข้างต้น

4. ด้านการสร้างงาน และรายได้ จากการศึกษาของ ธนิกันต์ ศักดาพร (2548, น. บทคัดย่อ) “สัมฤทธิ์ผลของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ของกรุงเทพมหานคร ปี 2546” ผลการศึกษาพบว่า ผู้เข้าร่วมโครงการมีการสร้างงาน ร้อยละ 65.4 และมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการ จำหน่ายผลิตภัณฑ์ ซึ่งการศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับการศึกษาของ ณัฐนันท์ หอมวิเศษ (2547, น. บทคัดย่อ) ที่พบว่า หลังเข้าร่วมโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ สมาชิกมีรายได้เพิ่มขึ้น ร้อยละ 68.3 และการศึกษาของ วรพล อัฐวงศ์ (2547, น. 120) พบว่า เมื่อผลิตภัณฑ์ของสหกรณ์ไวน์ อุโมงค์ จ.ลำพูน ได้รับการคัดเลือกให้เป็นผลิตภัณฑ์ดีเด่นระดับสี่ดาว ส่งผลให้สหกรณ์มียอดจำหน่าย เพิ่มขึ้น และสมาชิกมีรายได้จากเงินปันผลมากขึ้น

5. ด้านการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น จากการศึกษาของ ธนิกันต์ ศักดาพร (2548, น. บทคัดย่อ) “สัมฤทธิ์ผลของโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ของกรุงเทพมหานคร ปี 2546” ผลการศึกษาพบว่า ด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น มีผลิตภัณฑ์กว่าร้อยละ 70 ที่เกิดขึ้นเป็นการนำผลิตภัณฑ์ที่มี อยู่แล้วมาสร้างเป็นผลิตภัณฑ์ที่มีราคาสูงและเป็นผลิตภัณฑ์ที่เกิดจากการคิดค้นขึ้นมาใหม่แต่ ยังคงใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นเป็นหลัก ซึ่งการศึกษาดังกล่าวมีสอดคล้องกับ มยุรี เบ็ญหิม (2547, น. บทคัดย่อ) “ศึกษาการประเมินผลการดำเนินงานองค์กรธุรกิจตามโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ : กรณีศึกษากลุ่มหัตถกรรมเครื่องปั้นดินเผา ตำบลเกาะเกร็ด อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี” ผลการศึกษาพบว่า มีการใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชาวมอญมาผลิตเครื่องปั้นดินเผา

6. ปัญหา อุปสรรค ซึ่งจากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ สามารถสรุปได้ว่า

6.1 การขาดทักษะ ทั้งการคิด การตัดสินใจและการให้ความรู้ความเข้าใจในเรื่อง ด้านการตลาด และควมมีมาตรฐานของผลิตภัณฑ์ (เดโช แสนภักดี, 2546, น. บทคัดย่อ)

6.2 การจัดหาตลาดยังไม่มีประสิทธิภาพ เพราะสมาชิกขาดความรู้ ตลอดจน ขาดความชำนาญ ในการเพิ่มศักยภาพการผลิตและบรรจุภัณฑ์ (พีระพงษ์ เงินงาม, 2546)

6.3 ขาดคนสืบต่อการทำเครื่องปั้นดินเผา การรับช่วงต่อของคนรุ่นหลังมีน้อยลง (มยุรี เบ็ญหิม, 2547, น. บทคัดย่อ)

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ที่กล่าวมานั้น พบว่าโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่ส่วนใหญ่มีการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของตนเอง มาพัฒนาเป็นสินค้า รวมทั้งความพร้อมในการดำเนินงานของกลุ่มที่เข้าร่วมโครงการมาจากเงินทุน ซึ่งเงินทุนทำให้กลุ่มสามารถผลิต ส่งเสริมการจำหน่ายและบริหารจัดการได้ นอกจากนี้ปัจจัยที่จะทำให้กลุ่มการดำเนินงานของกลุ่มประสบความสำเร็จก็มาจากเงินทุนเช่นเดียวกัน และยังต้องการได้รับการได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐด้วย จึงจะทำให้กลุ่มสามารถดำเนินงานกลุ่มต่อไปได้

ส่วนรายได้ของสมาชิกกลุ่มหลังจากที่เข้าร่วมโครงการแล้ว สมาชิกกลุ่มจะมีรายได้มากกว่าช่วงก่อนที่เข้าร่วมโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์

ส่วนปัญหาอุปสรรคของกลุ่มที่เข้าร่วมโครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้แก่ สมาชิกขาดความรู้เกี่ยวกับการตลาดที่จะจำหน่ายผลผลิตของตนเอง รวมทั้งขาดความชำนาญในการเพิ่มศักยภาพการผลิต และขาดคนที่จะมาสานต่อผลผลิตของกลุ่ม

ดังนั้น จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น โครงการหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ เป็นโครงการที่ต้องอาศัยองค์ประกอบหลายด้าน จึงจะทำให้สินค้าของชุมชนหรือสินค้าของกลุ่มหนึ่ง ๆ ประสบความสำเร็จได้ ซึ่งต้องอาศัยการสนับสนุนจากภาครัฐและความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มด้วย จึงจะสามารถทำให้กลุ่มประสบความสำเร็จจนได้รับรางวัลระดับดาวต่าง ๆ และเป็นที่ยู่อักของสาธารณชนทั่วไป